

ELŐADÁSOK

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR EMLÉKEZETÉRE.

I. SZÁM.

ISMERETEINK TIBETRŐL.

ALKALMI BESZÉD.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1900. ÉVI ÁPRILIS HÓ 30-DIKI

KÖRÖSI CSOMA-ÜNNEPÉN

TARTOTTA

GRÓF KUUN GÉZA

T. TAG.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1900.

Ára 1 kor. 50 fill.

12.

ISMERETEINK TIBETRŐL.

ALKALMI BESZÉD.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1900. ÉVI ÁPRILIS HÓ 30-DIKI

KÖRÖSI CSOMA-ÜNNEPÉN

TARTOTTA

GRÓF KUUN GÉZA

T. TAG.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1900.

709015

ISMERETEINK TIBETRŐL.

Nemcsak Görögország dicsekedhetik oly hazafiakkal, kik bár távol s elszórva a világ minden részében, szorgalmuk gyümölcséből bőven részesítik az anyaországot, milyenek, hogy csak néhányat nevezzek, báró Sina Simon, az athéni tud. akadémia márvány-palotájának bőkezű felépítője, Dumba Miklós, a ki hatvanezer drachmát ajándékozott az ottani egyetem homlokzatának gazdag feldisztetésére, mindketten Bécsben, Pankos János Macedoniában, ki az *Amaliön* nevű athéni árvaháznak dúsgazdag alapítványt tett, Mavrogordatosné Odessában s néhányan még a távol Amerikában is, hanem saját hazánk is büszke lehet több külföldön élő fiára, kik szintén szívükön hordják az anyaország sorsát, felvirágzását, boldogulását, s készek erre gazdag ajándékokkal s alapítványokkal közreműködni, s ez a múlt időkben sem volt másképen. A hazai tudomány magasztos czéljaira tett alapítványok hosszú sorát dr. Duka Tivadar, az angol kir. bengaliai hadseregnek egyik főorvosa, több angol tudós társaság s a m. tud. Akadémia tagja s nagyobb alapítói egyike, csak imént azon czélból, hogy hazánk halhatatlan tudósának, Körösi Csoma Sándornak emléke az Akadémia körében ünnepélyes módon megörökíttessék, egy oly alapítvánnyal szaporította, melynek kamatjövedelmei minden harmadik év ápril havában (mint Körösi Csoma Sándor születésének és elhalálkozásának hónapjában)* egy a körülmények szerint vagy a m. tud. Akadémia I. osztályának nyílt ülésén vagy egy összes ülésen Körösi Csoma Sándor emlékének tiszteletére tartandó, a keleti tanulmányok, első sorban az ázsiai kultúra körébe tartozó tudományos értekezés szerzőjének jutalmazására fognak fordíttatni. Duka Tivadarnak e nemeslelkű alapítványát őszinte hálaérzettel

* Született 1784 április 4-dikén, meghalt 1842 április 11-dikén.

szívből üdvözljük s nagy és szép reményeket fűzünk hozzá keleti tanulmányaink nagyobb lendületére nézve, a mely tanulmányok eddig, Körösi Csoma Sándor idejétől egész mostanig, hogy régibb időkről ne is szóljak, valljuk be őszintén, az őszinte vallomás mindig hasznos, nálunk sokkal kevesebbé pártoltattak, mint a többi tudományszakok és sokkal kevesebbé, mint a mit ezen tanulmányok hazánkban az intéző köröktől s azoktól, kiknek a támogatás hatáskörükben állott volna, úgy földrajzi-, mint történelmi-, sőt politikai tekintetben is, eltekintve belértéküktől, kétségen kívül megérdemelték volna. Innen van, hogy keleti nyelvészeink közül többen idegenben voltak kénytelenek keresni a megélhetés módját s csak vágyódhattak haza kiolthatlan s valósíthatlan vágyakozással. Uri János, kit Leydából Oxfordba híttak meg könyvtárnoknak s ki az ottani «Bodlejana» nevű könyvtár keleti kézíratainak pontos jegyzékét készítette el, ugyanott 1796-ban hunyt el élete 70-dik évében anélkül, hogy hazáját viszontláthatta volna, valamint Podhorszky Lajos sem jött vissza Párisból, hova néhány évtíz előtt ment ki s a XVI. évszáz elején élt Budai Simon épp úgy maradt élete végeig Sevilleban, mint sokkal előtte Tadé mester Toledóban. És azok közül, a kik külföldi tanulmányútjaikról hazatértek, nem egy volt, a kiről a sírvers vagy a dicsőítő költemény ugyanúgy szólhatott, mint Szenczi Molnár Albertről vagy Tótfalusi Kis Miklósról. Mások megint haza térvén, nem találták meg a megélhetés és sikeres munkásság azon feltételeit, a melyek mellett keleti nyelvtanulmányaikat erősbült, nem lankadó kedvvel s hatályosult erélylyel folytathatták volna.

Büszkeséggel s örömmel tölt el az a gondolat, hogy a «Bodlejana»-könyvtár keleti kézíratait Oxfordban Uri János s az «Asiatic Society»-ét Calcuttában Körösi Csoma Sándor rendezte s örködött a drága kincs felett, de szomorító arra gondolnunk, hogy egyik legbecsesebb keleti könyv- és kézirat gyűjteményünk, ú. m. a Szilágyi Dániel-féle, mind ez óráig rendezetlen s kellő névjegyzék nélkül szükölködik, pedig e becses gyűjtemény a miénk s volna, ki rendezni tudná. Ámde több jel oda mutat, hogy a keleti nyelvészetre hazánkban valahára egy jobb kor következik s vajha a tiszta viradat az egész láthatáron mindenütt föltűnnék! Figyelmezzünk a viradatnak immár látható jeleire.

Ime Duka Tivadar tett alapítványával nemcsak segítségére

jött a keleti tanulmányok ügyének hazánkban, hanem egyszerűs mind követésre méltó példát adott sokaknak. Hála érette! Vajha minél többen vagy legalább néhányan követnék a példát s valahára már subsidiumok forrása nyílnék meg a magyar orientalisták számára! Duka Tivadar, ki honfitársa Körösi Csoma Sándor életének teljes kiderítésére annyit tett s kinek róla írt mesteri műveit* nemcsak a nyelvészek s jelesen a tibeti nyelvvel foglalkozók fogják mindenkor olvasni, hanem mindazok, kik tudni óhajtják, hogy hazánkban minő része van az általános tudományosság eddig elért vívmányaiban s fia minő téren kezdeményeztek, végeztek alapvető munkát, váltak be az egyetemes világ-irodalom kimagasló alakjaivá, hőseivé: a hazai keleti tanulmányok nagyobb lendületére tett alapítványát a Körösi Csoma Sándorra való megemlékezésnél szebb és dicsőbb czélzathoz nem fűzhette volna, kiről oly szépen s igazán mondja gróf Széchenyi István:

«Egy szegény árva magyar, pénz és taps nélkül, de elszánt, kitartó hazafiságtól lelkesítve — Körösi Csoma Sándor — bölcsőjét kereste a magyarnak és végre összeroskadt fáradalmai alatt. Távol a hazától aluszsza örök álmát; de él minden jobb magyarok lelkében. Az itt ábrázolt sírkő** nyugszik hamvain. Britt társaság emelte tudományos érdemeiért. Nem magas helyzet, nem kincs a nemzetek védőre, hanem törhetetlen honszeretet, zárandoki önmegtágadás és vasakarat. Vegyetek példát hazánk nagyjai és gazdagjai ez árva fiún és legyetek hű magyarok tettel, nem pusztá szóval, áldozati készséggel és nem olcsó fitogtatással.»

Browning, népünk s irodalmunk meleg barátja Csomának dardzsilingi sírjáról e szép verset írta:

«Im itt a legmagasabb csúcs, a sokaság ott alant

Él — mert ők ott tudnak élni!

De ez az ember nem élni akart — hanem tudni.

Ott lent fognátok-e eltémetni ezt az embert?

* Life and Works of Alexander Csoma de Körös (London, Trübner, 1885), — Körösi Csoma Sándor dolgozatai (Budapest, a m. tud. Akadémia kiadásában, 1885).

** A sírkő rajza, melyet gróf Széchenyi István szép rámába foglaltatott s a mely alá az itt idézett szavakat írta, a m. tud. Akadémia «Széchenyi múzeum»-ában őriztetik.

Nem, — itt, itt az ő helye, a hol a meteorok lövelnek
 És a villámok czikáznak s felhők támadnak,
 A csillagok jönnek mennek; a zivatar után jön az öröm.
 Békét küldjön neki a harmat.¹

I.

Homer szerint a sorsistennő fonja az emberi élet fonalszárait² és sem Aeneas sem Achilleus végzetüket el nem kerülhetik. A sorsistennő vagy sorsistennők szövőszékén legtöbbször színetlen vagy szürke fonalszálakból szövődik az emberi élet; a rózsaszín szálak összetalálkozása ritka, nem oly ritka már a fekete szálaké. Néha a fonalak úgy szövődnek össze, hogy a szövet nemcsak a színek ragyogása, de rajza különössége által is feltűnővé lesz, másszor megint nem a színek tüze, nem is az alakok különössége vagy összméretes, összehangzó teljessége, hanem a rajz mély értelme, az emberiségre nézve mindenkorra kihatólag érvényes jelfejtése, a benne rejlő jelkép az, mi nem szemvakító ugyan s a mit a tömeg talán észre sem vesz, de a mit a lelki műveltség magasabb fokán állók legott meglátnak, okulnak általa, gyönyörködnek benne, lelkesülnek érte, mintegy emelkednek látásán, mert a magasba emelkedő felemeli a szemlélőt s ellenállhatlanul magához ragadja. Jóvá tehet a jónak folytonos látása, megszépítheti egész életünket a szépnek szemlélete, mert minden létezőről az elme nemcsak fogalmat alkot, hanem valamelyes olyan benyomást is nyer, mely a létezőt hozzá közelebb hozza vagy tőle eltávolítja. Rejtélyes befolyás, mely az egyik lényt a másikhoz áthasonlíthatja s illetékesen az emberiség erkölcsi értékét, eszményi kincsét nagyban és sokkal gyarapíthatja. A *Moirá*-k ideje már rég lejárt, nem mondják többé: *ὥς γὰρ θεσφατόν ἐστι* (II. VIII. v. 477), — *sic fata tulerunt*; a mit végzetnek neveztek volt, azt mi keresztények Isten akaratjának mondjuk³ s ezen megnyugodnunk hitbeli kötelességünk. Azon étellel szemben is, mely sötét szálakból szövődött,

¹ Budapesti Szemle 264. sz. a 454-dik lapon.

² II. XX. v. 128, — XXXIV. v. 209.

³ A mohamm. *kadr*, *kiszm*, *kiszmet* (oszm. *keszmét*) az embereknek *Alláh* által kimért osztályrésze.

ajkainkat nem nyitjuk panaszra és néha az ilyen élet, bár soha teljesen fel nem derül, szokatlan fényt áraszt maga körül s maga után a késő jövőbe végtelenül. Egy ilyen a sötétből átváltozott fényalak az évszázakon keresztül egyenlőképpen világít, mert a földi bajok és gondok elmúlnak a földi élettel, s állandó fénye az ilyennek magasra törő lelkéből sugárzik ki, a mely örökké való.

Körösi Csoma Sándor élete nehéz küzdelem volt, zarándoki önmegtagadás, s gondteljes útjain gyérek voltak a virágok és ha voltak is, hamar elvirítottak és számos és szúrós volt a tövis. Dicső hőse a tudománynak, a rögzös pályát diadalmasan megfutottad s elnyerted a győzők palmaágát. Körösi Csomának nem dicsőség, nem jutalom, hanem munka kellett, s ime példájából meglátszik, hogy a tudományok művelése némely részben erkölcsi cselekedet, mint a hogy ezt helyesen jegyezte meg s Copernicra s Galileora vonatkoztatva szépen fejezte ki a jelenkori olasz irodalom nagy dísze Domenico Berti.* Méltán írhatta Duka Tivadar Csomáról: «Azonban tudományos érdemei bár mennyire magasodjanak is, sokkal nagyobb nyereség lesz reánk magyarokra nézve az, ha Csomának egyéni jelleme példánykép szolgálhat szülőhazánk nemesre törekvő ifjú sarjadékának; mivel kérdés nélkül kérdezhetjük a világ bármely nemzetétől, hogy a panasz nélküli küzdelem és önzetlen cselekvés terén a tudomány érdekében felmutathatja-e párját Körösinek? s ha kérdenők a dicső halott geniuszát, hogy mi volt a bűvös talizmán, mely annyi szenvedést s fáradalmat neki élvezetté tudott varázsolni? válasza leendő: hazám és nemzetem.»**

Körösi Csoma Sándorban már mint gyermekben megvolt a fáradhatlan tudvágy. Ha egy hegytetőre ért, mint unokatestvére mondja, nem elégedett meg azzal, hogy onnan a mögötte emelkedő hegyig a völgyet beláthatta, hanem arra a hegyre is felment, hogy lássa, mi van azontúl s ilyenénképen tett sétái közt rendkívül messzire jutott el. A mozgást nem a mozgásért tette, mert hiszen az élénk gyermek és az életerős ifjú amúgy is eleget mozog, hanem a vidékek megismeréséért. Fáradhatlanságát mindazok emlí-

* Copernico e le vicende del Sistema Copernicano del deputato Domenico Berti (Roma, 1876), pag. 157.

** L. «Körösi Csoma Sándor dolgozatai» cz. művéhez írt előszavát.

tik s csodásnak mondják, kik valaha vele érintkeztek. Hegedüs Sámuel tanár, mint Dukánál olvassuk, a fáradságokban való bámulatos kitartását nagy mértékletességének tulajdonítja. Csoma nem volt lángész, mint Duka is megjegyzi, hanem kitartó szorgalom jellemezte, s ez az ernyedetlen szorgalom a munkásság terén, nagyobb érdemnévre juttatta, mint nem egy magával eltelt, elbizakodott lángészt magasröptű szárnyalása. Ikaros mélyértelmű hitregéje szerint a magasra törekedő ifjú merész szárnyalásában oly közel jutott a naphoz, hogy annak heve szárnyainak viaszragasztat elolvasztván, a tengerbe zuhant. Egy másik erősen kitetsző jellemvonása K. Csomának: megmásíthatlan elhatározása, melyet sem ígéret, sem fenyegetés, sem baráti kérés meg nem változtathatott. Hegedüs Sámuel tanár hiába kérte, hogy túlmerésznek látszó útitervéről lemondjon, hiába biztatta azzal, hogy ha marad, annak idejében az enyedi professorságra is bizton számíthat, hiába figyelmeztette az ilyen út veszedelmeire, mondva: «Innen Enyedről, ha kell, egy vesszőcskével elmegyek Londonig és senki sem bánt, de Közép-Ázsiát beutazni nem egyes embernek való feladat.»* Mind ez nem győzte meg s szándékában állhatatosnak maradt. Még egy kiváló jellemvonása nagy szerénysége volt, ritka tulajdonság mai nap.

II.

Tibet földrajzáról tibeti kútforrások nyomán Körösi Csoma Sándor a «Journal Asiatic Society of Bengal» I. kötetében értekezett (121. s a kk. ll.). De lássuk itt a merész utazók legújabb tudósításait: Ez a tartomány Közép-Ázsiában földtekénk legnagyobb fennsíkja, felettébb nagy terjedelmű hegyes vidék, az é. sz. 28 és 36° és a k. h. 79 és 99° közt, mely az észak-keletre fekvő Kuku-nor környékének befoglalásával Sven Hedin szerint mintegy 2,000.000 km² területet foglal el, tehát majdnem kétszer olyan nagy, mint a Németbirodalom Franciaországgal együtt. Földrajzi tanulmányaink nagy disze Lóczy Lajos szerint Tibetnek egész földje 1,688.000 □ kilométerre terjed ki; tehát több mint

* Duka Tivadar «Körösi Csoma Sándor Dolgozatai» (Budapest, 1885) a 12—13. ll.

ötször mulja felül a magyar korona országainak területét. Középmagassága 4000 m., sőt északi részeiben 4600 m. Földrajzi tekintetben Tibet mai nap is földtekénk legismeretlenebb részeihez tartozik. Tibetet délen a Himalaja, nyugaton a Karakorum és Kuen-Lun alkotta szöglet, északon a Kuen-Lun-hegység határolja, Tibet nyugati határvonalát részben a pámiri fensik is alkotja; * délkeleten a határ bizonytalan. Ebben a nagyterjedelmű tartományban Kis-Tibettől (Ladak és Beltisztan) kezdve a khinai határig leginkább a tibeti nyelvet beszélik kisebb-nagyobb tájszólási változatokkal, a viselet és szokások sokban különbözök az egyes törzsek-nél, vallásuk nagyjában ugyanaz. A Kuen-Lun hegységtől északra, Kelet-Turkesztan (khin. *Tien-san-nan-lu*) terjeng, illet. a Tarim-medenceze; a Karakorum hegységtől nyugatra Kasmir fekszik Sirinagur fővárossal; a Himalajatól délre Nepal s ettől nyugatra Észak-Indiának Pendsab nevű tartománya, illet. a síkkek területe, Lahore fővárossal, Kohistanig terjed. Az a szóhagyomány él a Tarim völgyében, hogy egykoron huszonhárom város virágzott volna a Khotan, Aksu és Lob-nor közti lapályon, s ennek következtében ott több helyen többé-kevésbé sikeres ásatásokat eszközöltek; az egyik sirban egy aranylemezzel befedett arczú leányt találtak, a másokban egy férfit lovastól, több sirban neffrit karpereczeket; a Sven Hedin által felfedezett két romvárosról alább lesz szó. A khinai hagyomány szerint az egykoron itt tanyázott embereknek feje feltűnően hosszú, s a lófőhöz hasonló lett volna; hogy ez a rejtélyes *usun* vagy más nép lett volna, nem tudjuk (az usunokat Tomaschek turk eredetű népnak tartja). A tibetieknek tehát észak felől részben oly népek voltak egykoron szomszédaik, a kik a műveltségnek egy bizonyos magasabb fokán állottak. Tibet tavai közt, Lassától északra a *Tengri-nor* említendő meg, melynek észak-nyugati partvidékéről még ez idő szerint alig tudunk valamit. Két legnagyobb folyója az *Indus* és a *Sampu*, előbbi ismeretes, utóbbi is az forrásától kezdve s tudatik, hogy Lassa közelében délkeletre fordul, s majd aztán dél felé tart, de azon a rövid vonalon, melyet a *mismi* és *ahor* vad törzsek a kutatás elől elzárnak,

* L. «A khinai birodalom stb.» írta Lóczy Lóczy Lajos (Budapest, 1886.), a 754. l. — Sven Hedin «Durch Asiens Wüsten» cz. művének II. köt., a 194-ik lapon.

nyomát veszítjük s ez okon nem tudjuk, hogy a Sampu alsó folyásában az-e, melyet *Brahmaputrának* vagy az, melyet *Irawadinak* neveznek ; Kreitner a Brahmaputrával azonosítja.*

Politikai szempontból Tibet három részre oszlik ; a legtávolibb nyugatra eső rész britt birtok *Ladak* Leh fővárossal, a mely rövid időn át a kasmiri radsa birtoka volt, a keleti rész *Sze-tsuán* khinai tartomány Batang főhellyel, középen *U* és *Tsang* Lassa és *Zhikasse* fővárosokkal (Kis-, Nagy- és Közép-Tibet). Körösi Csoma Sándor id. értekezésében Tibetnek hármass felosztása a következő :

1. Központi Tibet vagyis *U-tsang* ;
2. *K'ham-yul* vagyis a keleti rész ;
3. *Nari* vagyis az északnyugati rész.**

Batangról Csoma nem emlékezik. Az Indiával határos *Bhutan* tartomány lakóiról megjegyzi, hogy szokásaikban s viseletükben sokat sajátítottak el az indiaiaktól s általában sokkal tisztábbak, mint a többi tibeti. A gróf Széchenyi Béla keleti utazásáról szóló könyv előadása szerint Tibet királysága négy részre oszlik : ú. m. *Ári* (Csománál *Nari*, illet. *Ngari*), *Tsang*, *Kham* (*K'ham-yul*), *U*, l. a magyar kiadás 872-ik lapján. A khinaiak *U* és *kham*-ot együtt *Tsien-tsang*-nak, *Tsang*-ot és *Ngari*-t *Hou-Tsang*-nak nevezik, l. Lóczy id. művében a 753. l. *Ngari*-Khorszum délnyugati részében, *Hundes*-ben a *hunnia* néptörzs lakik, melyről az angol mérnökök azt közlik, hogy tatár, vagyis hihetőleg mongol eredetű, l. Lóczy id. m. 799. l.

Központi Tibet dél felé *Assam*-, *Bhutan* és *Nepallal* határos. Lakosai, mint K. Csománál olvassuk, « valamennyi tibeti nép között a legszorgalmasabbak, ügyesebbek és udvariasabbak. » Lassa volt a VII. és X. évszáz között Tibet királyainak székhelye. « Mai nap első kereskedő hely, írja Csoma, a kormány székvárosa és a khinai minister *Amban* lakóhelye. Van itt több vallási épület. Lhassa mellett áll a Potala, a nagy Lámának (*Gyel-va-rin-po-ch'he*) palotája, ki a Gelupka sectának feje. Ezen *U* tartományban egyéb nevezetesebb helyek (is vannak, így) *Yambu Lhagang*, egy várerőség, — — — — — Ez volt a régi királyok lakhelye, van benne több régiség s az ősi királyok szobrai. » « *Samye* királyi

* L. Gróf Széchenyi Béla keleti utazása illető helyét.

** Duka Tivadar « K. Csoma Sándor dolgozatai » a 327-ik lapon.

székhely egy nagy kolostorral, Lhassától egy napi távolságra, a VIII. században épült — — — — — Itt vannak letéve az Indiából ide hozott könyvek.»*

A Kuku-nor-tól Lássába vezető utat, mely egykoron járt út volt, mint gróf Széchenyi Béla «Keleti utazása»-ban olvassuk, most már ellepte a fű, «a sikokon a futó homok jó részben elfödte a nyomokat, s a nagyszerű karavánok és gazdag kereskedők a *Tsching-tu-fun* és *Batang* felé déli irányban vezető biztos utat választják.» Széchenyi Béla gróf s úti társai először *Ta-tsien-lu*-ban (tibeti nyelven *Tar-ze-do* «a két folyam egyesülése») látták meg «a tibeti typut vonzó tömegben» s el voltak ragadtatva a kép által. «Nemesak impozáns alakjuk, hanem férfias komolyságuk és a köztük uralkodó példás rend által is kellemes ellentétet képeztek a lármás és tolongó városi lakossággal.»** «Képzelve ehez az olvasó, jegyzi meg Kreitner Gusztáv, a gr. Széchenyi Béla expedíciójának tagja, a vörös-barna öltözetet, nagy hosszú, talár szabással, melyet a derékon egy sárga öv tart össze, azért, hogy rája akaszthassák a tűzszerszámot és dohányzó készletet vagy a római tóga modorában, vállra vetve, úgy hogy a mell és a jobb kar sötét bronz színe annál feltűnőbb lett, s ehez a türkiszekkel ékitett fülbevalók aranyból vagy ezüsből készült óriási gyűrűit, s végre a sárga bőrből készült magas csizmákat, s meg fogja engedni nekem, ha azt mondom, hogy az összenyomás csak kedvező lehetett.» Kreitner folytatólag így ír: «A férfiak mindenkor fegyveresen járnak. Nincsenek ugyan mint (a) chinai, kanóczos puskákkal ellátva, (a) tibetiek mindig térdeplő helyzetben és kisebb távolságból bámulatos ügyességgel lőnek), de mindeniknek oldalán ott van az egyenes tibeti kard, melynek készítése gyakran bámulatos ügyességről tanuskodik. A kard markolatát rendszeren egy nagy koráll, vagy több értékes türkisz diszíti. A hüvely gyönyörű vésőmunkákat mutat fel. A legszebb kardokat Njarumban, a közép Ya-long-kiang mellett fekvő tibeti városban készítik. Majdnem minden tibeti egy arany, ezüst vagy réz nyakérmét visel keblén, különféle böles mondásokkal és szelleműző formulákkal, a gonosz szellemek hatalma

* L. Duka Tivadar «Körösi Csoma Sándor dolgozatai» az id. lapon.

** L. a magyar kiadás 830. l.

ellen oltatul. — — — — A nők és leányok két ágra font holló fekete fürteikkel, egészségtől ragyogó piros pozsgás arcaikkal s a tömérdek ránczu, színes köntöseikkel, melyek szabásukat illetőleg nem sokat különböznek a férfiakétól, arany, ezüst, korállokkal vagy más drágakövekkel ékitett fülbevalóikkal, nyakékeikkel és karpereceikkel, szintén határozott győzelmet aratnak szemeimben chinai szomszédnőik felett.»¹ A sze-tsueni (sze-tschueni v. sze-tschu-ani) tibetiek felett saját fejedelmük uralkodik, ki azonban nemcsak az ottani khinai viczekirálynak, hanem bizonyos tekintetben saját buddhista pápjainak is alárendeltje. Ez a kormányzat csak *Batang*-ig tart, s e városon túl a teljes papi uralom kezdődik.

Tibet iráni névalaknak látszik; a perzsák *Tibbit*-nek vagy *Tibbet*-nek mondják azt az országot, illetve várost, honnan a legjobb pézsmá jön,² maguk a benszülöttek országukat *Bod* vagy *Bodjul*-nak nevezik. Tibet valószínűleg a *tő-pő* szóból képződött, mely felvidéket, hegyi tartományt jelent; a khinaiak Tibetet *Tse-Tsang*-nak vagy *Si-fan*-nak, a *Kan-su* tartományban lakó santsuan-thudsen nép pedig *tébe*-nek mondja.³ A tibetiek a khinai évkönyvekben *fu*-nak, a Thang dinastia idejében *tu-fan*-nak, s az ind íróktól *bhōṭa*-nak neveztetnek.⁴ A nagy sivatag közelében, az északi lejtők lakosai, mint gr. Széchenyi Béla útleírásában olvassuk, Tibetet a népével rokon *tanqut* népről, *Tanqut*-nak mondják. A tibeti magát *bod-pa*-nak hívja, ill. *bod-po* «tibeti férfi», *bod-mo* «tibeti nő», mely név Schiefner szerint *phod* tib. igetöböl «erős lenni», mások szerint *bod* «nevezni» tib. igetöböl eredt volna l. ö. h. v. ind. *Bhōṭa*, Bhutia, Bhōṭanga; *Marinos* ezt az ind kiejtést hallotta. A mongolok előtt Tibet mint *Baran-tola*, azaz a jobbfelöli vidék ismeretes, ellentétben a balfelölivel, *Dzegun-tola*-val, miként Dzungáriát nevezik», l. Lócynál id. m. 753-dik l. A tibeti saját nevének legfőbb ellentétjét *mon*-ban látja, mely a Tibettől délre lakó, nem tibeti nyelven beszélő néptörzseknek összefoglaló elne-

¹ A 831-ik l.

² A *Tubbat* névalak is előfordul, l. ö. h. v. a *Töböt* alakot.

³ L. Rockhill «Tibet. A geographical, and historical sketch, stb.»

⁴ L. Tomaschek V. alább idézendő művében.

vezése. A *mon* szót legelőször Körösi Csoma S. értelmezte helyesen, jegyzi meg Laufer Berthold; u. m. példákkal kimutatta, hogy Indiának hegylakói Tibet szomszédságában így neveztettek; tartományokat a tibetiek *Monjul*-nak, az azon törzsekből való férfit *mon-pa*-nak, az asszonyt *mon-mo*-nak nevezték.¹ Jäscke tibeti szótárában szintén Csoma értelmezéséhez csatlakozik, s a *mon* nevet mind azon népekre vonatkoztatja, a kik Tibet s az indiai lapály közt élnek, ez tehát az úgynevezett Himalaja-népeknek kollektív neve, de nemcsak ezeket jelenti, hanem a hindúkat is, sőt elég sokszor az ind elnevezéssel egyértelmű. A *mon* szó Schlagintweit szerint a tibeti *mun* «sötét» szóval egyazon, mong. *kharanghui*, tehát eredetileg a sötét színűeket jelentette.²

A tibeti fennsíkron az éghajlati viszonyok következtében szomorú a tájék, a növényzet szűk határok közé szorítottatott. «Nincs itt sem fa, sem szántóföld, — írja Kreitner Gusztáv — sem virág sem gyümölcs, sőt nagyon kevés fáradsággal meg lehet számítani azokat az apró zöld foltokat is a kavics és görgeteggel fűdött tekenőkben, ahol az eltörpült levendula csak nagy kinnal tengeti szomorú életét.» «A tibetiek telepítvényei tulajdonkép csak a nagyobb vizek szélesebb völgsíkjain léteznek. Egyrészt az aránylag alacsonyabb fekvés, másrészt a levegőnek az elpárolgás folytán fokozott nedvessége, különösen pedig, a nagy szakismerettel keresztül vitt csatornázási rendszer folytán sokat nyernek e völgyek életképességükre vonatkozólag, sőt Tibet nagyobb folyóinak közelében még a termékenységnek bizonyos fokát sem lehet megtagadni Tibet földjétől.»³ «Általában Tibet nyugati és északi része jóval szárazabb klímával bír, mint déli és különösen délkeleti szeglete» l. Lóczy id. m. 774. l. Prschewalski Tibet faunájáról szólva megjegyzi, hogy a tartomány északi részében a vadon élő emlősök 17 fajára talált, s ugyanott a házi állatok öt s a madarak 51 faját állapította meg, még pedig az emlősök közül a *carnivora*-k öt faját, a *glíres*-ek hat, a *solidungula*-k két s a *ruminantia*-k kilencz faját látta.

¹ L. Csomának egy még most is igen becses dolgozatát: «Geographical notice of Tibet from native sources» megj. a J. A. S. B. I. k.-ben.

² L. Laufer B. Klu Bum Bsdus Pai Sñin Po stb.» (Helsingfors, 1898, a finn-ugor társaság kiadásában) czimű k. 100. l.

³ L. «Gróf Széchényi Béla keleti utazása» id. kiadásának 844—845. lapjain.

Irja, hogy a tibeti állatvilág oly gazdag, hogy a mesével határos; a ki nem látta saját szemével, el se is hinné. Tibet északi részében nem az ember, hanem az állat az uralkodó s teljes szabadságát élvezi. A hiressé vált *yak* a lóval, juhval, kecskével és kutyával együtt a házi állatokhoz tartozik, a *yak* azonban nagy számmal vadon is előfordúl; a vadszamarak (*kulang*, asinus *kiang*) nagy csordákban a hegylejtőkön legelésznek.

Tibet legjellemzőbb madarai a következők: *Gypaëtus barbatus*, *Vultur monachus*, *Gyps himalayensis*, *Corvus corax*, *Fregilus graculus*, *Onychospiza Taczanowskii*, *Pyrgilanda ruficollis*, *Pyrgilanda barbata* n. sp., *Podoces humilis*, *Columba rupes-tris*, *Megaloperdix thibetanus*, *Syrrhaptes thibetanus*. Tibet ásványvilágát illetőleg szerző megjegyzi, hogy Sartol-ban és Tokdsalun-ban, nem messze az Indus forrásaitól s másutt is, így Lassa és Ladak közt aranyat bányásznak. Dél-Tibet érczekben még gazdagabb, mint Észak-Tibet. Az Indus forrás vidékét az ott talált aranyérczért az ind írók *Hátaka-déça*-nak «arany-országnak» nevezték, a melynek kincseit az ind néphit szerint barlanggnomok őrzik. A kincsek közelében lakó népek feltalálói s elterjesztői azon rémmeséknek, melyekkel a távolabb lakókat a rejtett kincshez való közeledéstől visszatartani igyekeznek. *Nain-Szing* indiai pundit a Lassa-tól Ladak-ra vezető út mentében néhány földmiveléssel foglalkozó telepítvényekre talált, a melyeknek népe Kelet-Tibet *Kham* nevű tartományából vándorolt ide.* Ugyanő megjegyzi, hogy csak szeptemberben látta érni a gabonát (a vetés ideje május), l. Lóczy id. m. 781. l. Kis-Tibetről sok érdekest jegyzett fel Drew «The Jummos and Kashmir territories» című művében,** így a többi közt írja, hogy Ladak lakói buddhisták, míg Kis-Tibet (helyesebben Beltisztáné) mohammedan siiták; a Kis-Tibetben (illet. Beltisztánban) beszélt nyelv jelentékenyen különbözik a ladaki nyelvjárástól; a balti a ladakival nehezen tudja magát megértetni. A kis-tibetiek arczzsine rendesen világos, arcz-kifejezésükben a mongol és tatár typuson kívül a figyelmes szemlélő iráni és ind vonásokat is fog észrevenni. Nagher-

* L. N. von Prschewalski «Reisen in Tibet» (Jena 1884), a 113-dik lapon.

** London, 1875.

ben gazdag aranymosás van; női feltűnően szépek. Baltisz-tán a Himalaja észak-nyugati tájának legvirágzóbb tartománya.¹ Az arab földrajzírok Tibet éghajlatát s termékenységét dicsérve részben talán az itt említett tájra vonatkoztatják szavaikat, mert más tibeti vidékek, még azok is, a melyek folyók mentén húzódnak, a magasztalást ily nagy mértékben meg nem érdemlik, szót sem téve a terméketlen, köves vidékek nagy területéről, a milyen sok van, s a lakatlan hegységekről. A tudós *Mašudi* Ibn Khordadbeh nyomán nézetem szerint leginkább Tibet ezen részéről mondja: «Tibet egy éghajlatára, vizeire, talajára, lapályaira és hegyeire nézve áldott ország. Lakosai mindig mosolygók, vidámak és megelégedettek. Az ember elő sem számlálhatja e királyság gyümölcseinek s virágainak bámulatos sokféleségét, sem legelőinek s folyóvizeinek gazdagságát. Az ottani éghajlat minden élő lény véralkatát szerfelett élénkké teszi, úgy az embereknél, mint az állatvilágban; alig lehet rosszkedvű, zsém-bes öregre találni a tibetiek közt; az érett korban s az öregeknél a jókedv csak úgy megvan, mint az ifjagnál s gyermekeknél. Természetük nyájassága, vidámságuk s élénkségük a zene és táncz szenvedélyes művelésére s gyakorlására serkentik. A halál maga se szomorítja el annyira a családtagokat, mint az más népeknél van, ha egy szeretett családtag megszűnik élni, pedig az egymáshoz tartozók nagyon szeretik egymást, és az árvák örökbe fogadása általános szokás.² Maguk az állatok is szelid természetűek.» *Mašudi* ezen szöveg lényegét Ibn Khordadbeh művéből merítette, l. alább a függelékben;³ Jakut *Mašudi* szövegét vette át. A baltik *Leitner* véleménye szerint eredetileg dardu-k voltak, kiket a tibetiek még igen régi időkben hódítottak meg, s azok aztán idő múltával úgy nemzetiiségüket, mint nyelvüket elveszítvén, a tibetiekhez hasonultak.

A buddhista darduknál éppen úgy megvan a polyandria, mint ladaki hitsorsosaiknál, és ez a szokás, mint alább látni fogjuk, igen régi.

¹ L. Biddulph «Tribes of the Hindoo-Koosh» (Calcutta, 1880), Ch. de Ujfalvy» Les Ariens etc.» (Paris, 1896), l. a 314-dik lapon.

² A Jakutnál előforduló *lectio* helyesebbnek látszik.

³ L. «Az arany legelők» XVI-dik fejezetében.

Gróf Széchenyi Béla útleírásában olvassuk, hogy a «tibetiek csak jelentékeny nagyságú vagy olyan völgyekben telepednek meg, melynek földje, bár sovány aratást szolgáltat, árpa, búza, köles, haricska és hüvelyes vetemények után. A rizs már nem érke meg a fensíkokon». — — — A tibeti ház, minthogy minden oldalról trágyadombokkal van övezve, inkább egy magas védelmi toronyhoz, mint lakházhoz hasonlít. Az egészet tört kövekből vakolat nélkül építik, és az ablaknyílások, melyeket csak deszkatáblákkal lehet elzárni, a gyakran igen magas falnak egész területén szabálytalanul vannak alkalmazva. «Ha a ház nem emeletes, akkor a lakszobák az istállók közt vannak elhelyezve, s csak deszkafal által elválasztva ezektől. Ha a ház egy, vagy több emeletes, a lakosok legfelül vannak, szilárd lépcső azonban mindenütt hiányzik.» — — — A lakszobák komor és sötét helyiségek, repedezett falakkal, melyeken keresztül a friss lég szabadon jár ki és be. Az évek folyamán rétegenként felszaporodott piszok, gyakran a mészt és vakolatot helyettesíti. A kormos tetőzeten egy négyszögű nyílás van, a füst kibocsátására. A tűzhely gödröt képez a padozatban. Egy törékeny faalkotmány képezi a gazdagabbak ágját, a szegények a pusztta földön alusznak. Asztala és a tűzhely körül egy-két bőrmatrácza szintén csak a vagyonosabbaknak van. E matráczon szeretnek ülni a nők, ha esténként a tűzhely körül gyülekezve társalognak. Székeket és padokat csak híréből ismernek a tibetiek.* Lássunk még egy és más jellemző vonást a tibeti nép erkölcséből, szokásaiból, életmódjából a gróf Széchenyi Béla keleti utazásáról tett igen becses feljegyzések nyomán.** A tibeti háznak lapos fedele van, a melyen aratásuk eredményét szárítgatják, Buddhához áldásért ott imádkoznak, s télen leginkább ott sütkéreznek a nap sugaraiban. Az állattenyésztő tibetiek fekete sátrakban tanyáznak. A tibeti nép jóindulatú, s ha a vallási türelmetlenség el nem vakítaná, könnyen és kellémesen lehetné velük érintkezni, mert jellemük nyílt és őszinte, szívélyes és nagylelkű; vitézek, de bátorságuk nem fajul kegyetlenséggé. Kitűnő lovasok és gyaloglók egyaránt, büszkeséget helyeznek abban, hogy minél

* L. az id. mű 858-dik lapján.

** A Tsung-tjen-i fensíkon, a tibeti felvidék keleti részén, gr. Sz. oly tájokat is beutazott, hova európaiak előtte még soha sem jutottak el.

jobb lovaik legyenek; mint teherhordók bámulatos kitartást tanúsítanak. Nagyon beszédesek s az unalmat gyakran szikrázó humorral űzik el. Csak az előbbkelő körök fogadták el a khinaiak semmit sem jelentő udvariasságát, és erőszakolt dagályos kifejezéseit. A tibetiek fő élelmiszere a *dsamba*, a melyet következőleg készítenek: nagy mennyiségű theaport órákig főznek egy kazánban, aztán egy vajas bődönbe öntik, egy nagy darab vajat dobnak reá, s egy bottal addig kavargatják, míg a vaj és theapor egymással egyesül. A folyékony ételt a háziasszony osztja ki; mindenki magával hordja fakanalát és ivócsészéjét és soha másnak nem kölcsönzi azt. Most a gazda egy zsákot hoz be, a melyben pörkölt árpa korpa van. Minden marok a zsákba nyúl, és a korpát a theafindzsába dobják. Most mutatkozik a főzés művészete egész pompájában. Nemsokára az ügyes kezek között a legszebb gömbölyű gombócok állnak elő, s aztán eltűnik az egyik a másik után. Úgy látszik, hogy az illetők étvágya végtelen. Egyszer láttam egy tibetit, a ki egy óra lefolyása alatt 32 ilyen gombócot készített s fogyasztott el.* «A tibetiek szokásai és öltözete nagyon különböző az egyes törzseknél; és a szerint, a mint falvakban lakó vagy nomád néppel van dolgunk», írja Lóczy id. műve 824. l. Az igazi tibeti férfi inget, lábravalót nem visel; és felső lábszárai még kemény télen is meztelenek, u. o. «Az udvariaskodást és főnökök előtti alázatosságot, írja Lóczy Lajos, a tibeti nép is nagyon szigorúan követi; nem borúl ugyan fölebbvalója előtt senki térdre, hanem merev állásban, leeresztett karokkal hallgatja szavát és minduntalan *La-szo! La-szo!* = *Igen! Igen!* kifejezéssel kíséri a főnök beszédét. A köznép félre áll az útból és meghajlott állásban, fedetlen fővel és előre nyújtott tenyereit fölfelé fordítva üdvözli az elhaladó urat. Az üdvözlés módja az, hogy a nyelvöket kiöltik és a balfülüket ránczigálják. A hüvelykujj felmutatása annyit jelent, hogy «te kitünő, derék ember vagy». Az üdvözlést rendszeren *Temo! Temo!* szóval kísérik, vagy *Aka-temo! Aka-temo!*-t mondanak. *Aka*, urat jelent a megszólításban és a név elé szokás helyezni, például: *Aka-Pejma!* = *Pejma úr!*» U. o.

Tibetben a többférjűség (polyandria) van szokásban, mint a hogy ezt már Ladakról megjegyeztük, így ha a legöregebb fiú a

* L. a 860-dik lapon.

családban megnősült, felesége egyszersmind a többi testvérnek is neje.¹ A *je-tha*-knál (ephthalita) is megvolt a polyandria, mint a hogy erről a khinai évkönyvek tanúskodnak.²

A halottak eltakarításának módja háromféle, u. m. 1. a szegények halottaikat vízbe dobják, miután tagjaikra nehéz köveket kötöttek; 2. a jobb módúak tetemeit nyakuknál fogva egy fára akasztják, és a ragadozó madarak emésztik fel azt; a csontvázat aztán szintén a vízbe dobják; 3. a nagyon gazdag családok halottjainak tagjait apró darabokra vagdalták és dsamba-gombócokba gyurják, aztán magas hegyeken eledelül adják a ragadozó madaraknak. Ősrégi szokás ez, a mely a buddhismussal semmi összefüggésben nincs.³

Csak a VII. évszázban kezdett a buddhismus nagyobb mértékben elterjedni Tibetben; a bennszülöttek hagyománya szerint a harminczkettedik király *Srongtsan Gambo* két felesége⁴ tett legtöbbet a térítés érdekében, ezek Buddha-képeket és vallásos könyveket hozattak Tibetbe, utóbb iskolákat építettek. Azonban úgy látszik, a Buddha-hittérítők már azelőtti időkben is tettek kísérletet Tibetet tanaiknak meghódítani, s ezt látszik bizonyítani az a régi hagyomány, mely szerint a keresztény időszámítás III. évszázában élt *Lha Thothori* király⁵ idejében egy értékes szekrény hullott alá az égből, s ebben egy erkölcsi tanokat magában foglaló értekezést találtak, melynek czíme ez volt: «az összeállított csésze». Talán az első indiai eredetű királylyal⁶ már buddhista hittérítők is benyomultak Tibetbe 250 évvel Kr. e., ezt ugyan hagyomány nem bizonyítja, de tudjuk, hogy *Atsoka* király idejében, tehát a III. évszázban Kr. előtt, a buddhismus már ügyszólván egész Indiát meghódította, s azt is tudjuk, hogy a buddhista hittérítők korán megkezdték vándorútaikat mindenfelé, még Syriába is. Jóval távolabb Indiától, mint Tibet, *Khotan*-tól északra, a Gobi pusztá délnyugati részében, közel a Kerija Darja-hoz, a nagyérdemű svéd

¹ L. az id. mű 861-dik lapján.

² Charles de Ujfalvy «Les Aryens au Nord et au sud de L'Hindou-Kouch» (Paris, 1896), a 215-dik lapon.

³ «Gróf Széchenyi Béla keleti utazása», a 861—62. ll.

⁴ Az egyik Nepalból, a másik khinai.

⁵ Székhelyét *Jambuban* építé.

⁶ *Nyakhritsanpo*.

utazó, *Sven Hedin*, két igen régi romvárost fedezett fel, melyek közül a délibb fekvésűt, *Hedin* számításai szerint, körülbelül már kétezer éve fedte be a pusztai homok s ezen város egyik házában, melyet *Hedin* kalauzai *bud-khane*-nak neveztek¹ (Buddha-templom), buddhist. falfestményekre talált, ú. m. felkontyozott, könnyű öltözetű, térdeplő nők mesterileg festett alakjaira, imára fel-emelt karokkal, hosszú, lecsüngő fülekkel, mint a hogy ezt mai nap is látjuk a buddhistikus világ istenképeinél; az egyik nő olvasót tart kezében s a diszítések közt legtöbb a lotosvirág. Egy másik házban két deciméter magas szobrocskák találtattak, ülő és álló Buddhaképek, az egyik kezét a mellre helyezve, a másikat kinyújtva, szintén felkontyozottan, hosszú, lecsüngő fülekkel, a szemek mandulaalakúak. A *bud-khane*-nak nevezett házban egy ismeretlen betűjegyekkel írt szövegre is talált *Hedin*, kinek kalauzai ezt a romvárost, s egész messze terjedő vidékét *Takla-makan*-nak² nevezték. *Hedin* úgy véli, hogy a *togda-rasid*, *nokta-rasid* nevű népről fennmaradt hagyomány egy itt ezen a tájon élt ősrégi népre vonatkozik.³ A másik északibb fekvésű városban, melyet az attól egy napi járóföldre lakó pásztorok *Kara-dung*-nak neveznek («fekete-halom»), *Hedin* az előbbihez hasonló építkezésre, buddhist. falfestvényekre, diszítésekre talált, s ezt a várost is oly réGINEK tartja, mint amaszt.

«Az első tibeti tudósnak neve volt: *Thumi Sembotha*, olvasuk *Körösi Csoma Sándor* egyik dolgozatában, ő jól ismerte Indiának szanszkrit nyelvét és a kasmíri írásmód szerint a tibeti nagy és kis betűsorozatnak alakját ő tanította. A keresztény (idő)számítás 8-ik és 9-ik századában s *Khri srong dehu tsan*, a harmincznyolczadik tibeti király idejében, s aztán fiainak és unokáinak uralkodása alatt, az orthodox buddhista hit gyarapodott, míg a *bonpo* vallás hanyatlott»; ugyan a IX. évszázban indiai panditok⁴ (punditok) és tibeti magyarázók⁵ felessszámú könyvet fordítottak

¹ Perzsául بُت «bálvány», arabul بُدّ; perzsa بُتخانه «bálvány-templom».

² *Takla* talán a *tokhar* név khinai kiejtése.

³ «Durch Asiens Wüsten» (Lipese, 1899.), II. k., a 68—76. ll.

⁴ Tanult bráhmánok.

⁵ Lotsava.

le a szanszkritból a tibetibe. A tibeti irodalom felettébb gazdag irodalmi művekben, a legnevezetesebbek azonban a következők:

«I. *bKah-Gyur*, vagyis a törvények lefordítása, hét osztályban és száz kötetben. Tudniillik:

1. *Vinája*, a fegyelem- és nevelésről, 13 kötet.

2. *Prajná Paramitá*, transcendentalis bölcsesség, 21 kötetben.

3. *Buddhavata Sangha*, a Buddhák egyesülete (egyháza) hat kötetben.

4. *Ratnakuta*, a drágakövek halmaza, hat kötetben.

5. *Sutrák*, értekezések 30 kötetben.

6. *Nirvanam*, a szenvedéstől való megszabadulás, 2 kötetben.

7. *Tantra*, Mysticismus, 22 kötetben.

II. A *bStan-Gyur*. Irodalmi gyűjtemény — szanszkritból — 225 kötetben».*

Idők múltával a tibeti buddhismus is reformatióra szorult, mert, hogy mást ne említsek, papjai éppen úgy, mint a bráhmánok, az egyenjogúság elvét semmibe vették, s a többi hívővel szemben túlzó igényeket támasztottak; a kaszturalom kezdett újból érvényesülni. Ekkor lépett fel, a XIV. évszázad közepén, *Tsongkaba*, a nagy reformátor. Mint szegény pásztor fia, a Kuku-nor partján született; ő tiltotta meg a papoknak a nősülést, a varázslást, a dohány élvezetét, a szeszes italokat. Reformja következtében a tibeti buddhismus két felekezetre szakadt, úgymint a sárga felekezetre, a mely az újítást elfogadta, és a vörösre, a mely a régi mellett maradt; ez az elnevezés a papi ruhák színétől veszi eredetét. «A vörös felekezet egyházi feje *Sakia-tschong*-ban lakik, Sikkim határához közel; számos hivei pedig a Himalaja hegláncz déli fejedelemségeiben élnek. A sárga egyház hivei Tibetben határozott többségben vannak». A nagy reformator, Lassa mellett, a potolai zárdában halt meg, mely 1643 óta székhelye a Dalai lámának. «Egy másik reformator, *Gedon-tupa*, kinek tanai csupán a buddhista dogmák magyarázatára vonatkoznak, építette 1445-ben a *Teschu-lumbo* nevezetű nagyszerű kolostort». E főpapok a kormányzást békés egyetértésben osztják meg egymás között. Egy harmadik buddhista főpap, a Tharanat-láma, kit *gegen khutuktu-*

* Dr. Duka Tivadar «Körösi Csoma Sándor dolgozatai» 318—319 II.

nak «fényes tiszteletű»-nek neveznek, Urgában székel, Mongoliában, de rangban alatta áll tibeti társainak.¹

A kolostornak tibeti neve *gonpa* vagy *gomba*, a lámák lakása *labrang*, és a templom *lakang* nevet visel; minden gomba élén a *kampo* (*kengbo*) láma áll. Az élő buddhák nem vesznek részt az igazgatásban, írja Lóczy, «ők valósággal a szentek élő ábrázolásai, kik a zarándokok hódolatát fogadják, megáldják a hozzájuk járulókat és a vallási szertartásoknál a menyezettel fedett trónt foglalják el. Ha a zárda élő budhája meghal, a környék újszülött gyermekei közül keresik fel azt, kibe lelke átszállott, s rendesen valamely előkelő család első szülöttében fedezik fel a papok azon biztos jeleket, melyek őket meggyőzik, hogy budhájok szelleme lakik a gyermekben; stb.» l. az id. m. 811—12. ll. A lama nevet a tibetiek csak a kiválóan képzett szerzeteseknek adják. *Lama* írva *blama* (*bla-ma*), tibeti szó «pap» jelentéssel (uigurul *tujin* l. Rasid ed-Din-nél); *dalai* mongol szó, a. m. «tenger», *dalai lama* (népies kiejtéssel *dalé lama*) tehát a. m. «tenger pap», illet. «igen nagy pap». A kolduló szerzetesek inkább a népvallás papjai, dobbal üzik a gonoszt, s abban, a mit mondanak és tesznek, sok közös vonás van a samánok babonáival, l. Lóczy id. m. 813. l.

A *bonpo* vallás Tibetben, mint fennebb mondók, már a VIII. évszázban erős hanyatlásnak indult, s lassan-lassan megszűnt lenni, de azért még most is nem egy tibeti szokásban, elbeszélésben, mesében, énekben, vallásos műben és felesszámú babonában él, a buddhismustól megtűrve. A *bonpo* vallás szent könyvei, jelesen a *Be-o bum* nevű gyűjtemény, előlünk még elzártak,² pedig ez volna azon forrás, melyből az ősrégi tibeti népvallásról legtöbbet lehetne megtudnunk; leginkább a buddhista írók tájékoztatnak felőle, de ezek ellenfelei a tibeti népvallásnak s elfogultan s egyoldalulág ítélnék felette. A buddhismus előtti időből ezen vallásnak írott emlékei nem maradtak fenn, irodalmát a buddhismussal folytatott küzdelme fejtette ki, s az hatalmas ellenfelének befolyása alatt alakult. A Schiefner által németre lefordított *Bonpo-Sútra* az egyedüli, a mit ez irodalomból ismerünk,³

¹ L. «Gróf Széchenyi Béla keleti utazása», a 863—864. lapokon.

² Jäschke, Dict. 370. b.

³ Kiadta Grube Vilmos a sz.-pétervári akadémia évkönyvei XXVIII. évf. 1. számában.

s még ez sincs kellőképen méltányolva, ennek eredeti szövegét, illet. a szöveg egyik redakcióját újabban Laufer Berthold adta ki német fordítás kíséretében *Klu oBum Bsduš Pai Sñin Po* cím alatt.¹ Ez a munka a lámaszerzetekben is elterjedt s a buddhist. papok, nincs kétség benne, a népies elbeszélésekbe igyekeztek saját tanaik szellemét bevezetni, a miért az, ki ezek tartalmát, hogy úgy mondjam, vegyrészeikre nézve elemezni akarja, arra törekedjék, hogy az eredeti népiest a buddhismus mellékleteitől kellően megkülönböztesse; így a fejezetek szanszkrit kezdőszavai nem egyebek buddhistikus mellékletnél s arra valók, hogy az olvasó az illető munkát a szanszkrit irodalom termékének tartsa, ugyanez a célja a népies szövegbe fűzött buddhist. interpolatióknak. A mesés elbeszélések sem egyszerre, sem apródonként a nép emlékből kiirthatók nem voltak, ezért a lámák legalább úgy igyekeztek a gyűjteményt átdolgozni, a mint céljaiknak legmegfelelőbb volt, s mint jól mondja Laufer id. munkája előszavában, mindenképpen arra törekedtek, hogy a heterodoxia ezen terményét, a láma sárga ruhájába öltöztessék.² A száz-ezer *nāga*-ról³ való verses elbeszélésben, mely a Laufer által kiadott *Klu oBum* stb. könyv tartalmát alkotja, a *skud dmar-po*, illet. vörös fonallal való gyógyítás a samanizmusnak egyik varázseszköze, melyet a jóslásoknál is felhasználtak, a betegség rossz szelleme mintegy a vörös fonal mentén távolittatik el. A *Ti-se* vagy *Te-se* jéghegy kultusa összefügg a tibeti népnél létező hegykultussal, mely náluk még a buddhismus elterjedése előtt való időben már megvolt. A kövek is tisztelet tárgyai voltak, így a Schiefner fordította *Bon-po Sūtra*-ban ismételtelen van szó arról a bűnről, melyet az követ el, ki a dæmonok által lakott köveket sérti meg.⁴ A tibetiek a szentnek tartott *Gambu* hegységen vezető út hosszában, mindkétfelől, több helyen *obe*-nek nevezett körakásokat emelnek, s arra nagy gondjuk van, hogy az *obe* jobb oldalán haladjanak el, s ne a bal oldalon.⁵ A fát a tibetiek, hasonlóan a khinaiakhoz, a létező dolgok egyik ele-

¹ Helsingfors, 1898.

² L. „Einleitung”, a 20-dik l.

³ A *nāga*-k kigyódæmonok.

⁴ Lásd Laufer kiadásában, a 83. lapon.

⁵ „Gróf Széchenyi Béla keleti utazása”, a 900. l.

mének tartják. A főistent *rGanpo*-nak «öreg atyá»-nak nevezik (l. ö. v. altai *abias* «ős atya»), s ez nem szanszkrit-fordítás, hanem eredeti elnevezés náluk. A *bon-po* vallás lényege az *animismus*, illetőleg *samanismus*, a mely a földi tüneményekben nyilvánkozó láthatlan erőket ruhazza fel isteni attributumokkal. A *saman* szó, mely helyesen *szaman*-nak mondandó ki, a mandsu *sza-*, *szam-bi* «látok» igéből eredt. Az erők jótékonyak és kártékonyak lehetnek; a mint jó vagy rossz szellemek nyilatkoznak általok. A samannak tudni kell, hogy hol, kiben, vagy miben van a bajt okozó szellem, melyet aztán el kell űznie vagy meg kell kérlelnie. Ez a vallás: a *szellemek kultusa* (animismus), s egyik válfaja az ősök tisztelete, kik szellem minőségükben nem szűnnek meg maradékaik iránt érdeklődni s hatalmuk elég gyakran ezek megkárosítására érvényesül az ezen kultust valló népek balhiedelme szerint.¹ A mostani tibetiek is, mint fennebb mondók, egy arany, ezüst vagy réz nyakérmét viselnek, különféle bölcs mondásokkal és szelleműző formulákkal a gonosz szellemek hatalma ellen oltalmúl. A természet szellemét a tibetiek nyelvükön *dpon* «úr»-nak nevezik.

A tibeti nép, melynek nagyobb része pásztoréletet folytat, a mongol fajhoz tartozik, így a ladaki nép is, a mely a balti és dardu néptől jelentékenyen különbözik.² A tangut a tibetinek édes testvére, már külső megjelenésében is inkább hasonlít a tibetihez, mint a mongolhoz, nyelvük pedig már éppen igen közléről rokon. «A tangutok a *Nan-san* hegyes vidékein, *Kansu* tartomány lapályain, és a *Kuku-nor* vidékein, továbbá a Zaidam keleti oldalán laknak, de legszámosabban találhatók a *Hoangho* vagyis sárga folyam forrásainál. Ez utóbbiak *khara-tangut*-oknak nevezik magukat, és az előbbeniektől vadabb véralkatuk és izmosabb testalkatuk által különböznek».³ A mongol fajnak bizonyos jellemvonásai közösök mindezen tibeti származású népekkel, de vannak mindegyiküknél eltérő vonások is, melyeket különböző okok hoztak létre, ú. m. geographiaiak, az életmód,

¹ L. «Adalékok az imádság történelméhez» cz. tanulmányomat (Kolozsvárt, 1889.), 7—8. ll.

² A mongol typus Ujfalvy K. s mások tanulmányai szerint eredetileg dolikokephal volt, l. «Les Aryens stb.» (Párizs, 1896.), a 406. l.

³ «Gróf Széchenyi Béla keleti utazása, a 752. l.

más fajokkal való elegyedés. Közös tulajdon a pofacsontok előreállása, a dolikokephalia, a közép termet, a harántos szemek, a szakál gyér volta; a ladakinak feltűnőleg nagy szája van,¹ a tangutok ajkai szélesek s gyakran túlságosan duzzadtak, magasságuk átlag öt láb, szemük egyenes metszésű stb. A többi tibetinek is nagy szájuk, de keskeny ajkuk van, orruk lapos, szemük apró, füleik hosszúak és lecsüngők, alakjuk magasabb és erőteljesebb.² Több olyan nép is lakik Tibet körül, a melyek a tibeti és egy más népfaj elegyedéséből eredtek, így a *brokhpás*-ok, a kik Leitner szerint a *darduk* és tibetiek elegyedéséből lettek; a *baltik*, kik a régi sakák, darduk és tibetiek vegyületéből eredtek. Északi-Tibetben a lakosság zöme a *hor-pa* és *szok-pa* néptörzs közt oszlik meg; amaz török, emez mongol eredetű, mind a kettő nomád életet folytat s a közéjük érkezőket, ha csak tehetik, kirabolják, l. Lóczy a khinai birodalomról írt nagy műve 799. lapját. A tangutok talán még a mongoloknál is tisztátalanabbak; «Buddhán kívül még egy védszentjük is van (:) a rablóisten, s minden rablóhadjárat előtt ennek oltalmát és közreműködését kérik ki».³ A tangutok egy része mohammedán; úgy ezeknél, mint a buddhista tangutoknál a babona rendkívül felburjánzott. «Egy sajátságos szokás megengedi a tangutoknak, hogy más ember feleségét elrabolják, ha az asszony is beleegyezett elraboltatásába, később azonban köteles a nőrabló a váltságösszeget a megrabolt férjnek lefizetni».⁴

A tibeti nyelv egy szótagú, mint a khinai irodalmi nyelv s a mándárinak udvari s hivatali nyelve kiválóképpen az, s az egyszerű khinai synthesis (összerakosgatás) mellett a *b. d. γ. k. l. m. p. r. s. t.* mássalhangzóknak előtéli szerepe oly ősrégi fejlemény, a milyennel a vele rokonnyelvek is bírnak, p. o. a barmani, stb. Ezeknek az előtétéknek jeles nyelvészünk Bálint Gábor megfigyelései szerint eredetileg igeirányító szerepük volt s egyik hozzám intézett levelében megjegyzi, hogy ilyen igekötők a kabardban is vannak. Bálint nézetével szemben már itt meg kell jegyeznünk, hogy az előtétélek nem mindig igeirányítók

¹ Ujfalvy Károly. «Les Aryens au Nord et au Sud de l'Hindou-Kouch», a 327. l.

² Gróf Széchenyi Béla keleti utazása, a 857. lapon.

³ U. o., a 755. l.

⁴ U. o.

A tibetiek eredetileg, úgy látszik, a többi velük rokon népekkel együtt a khinai birodalom délnyugati tartományaiból valók, s onnan vándoroltak későbbi hazájukba, mint a hogy erről az illető népek egyike s másika ősrégi hagyományaiban emlékezik, így p. o. az annami nép; még pedig a tibetiek őshazája Kuhn Ernő szerint a *Yünnan*-tól (khinai tartomány) északra feküdt, a fel-Hoānghō vidékén s a görök földrajzírók Βαυτιος vize nem más, mint a Hoānghō tibeti neve, a Βαῶται név alatt pedig a *bod-po* «tibeti» nép értendő,¹ l. Cl. Ptolemæus geogr. VI. k. 16., 3., 5. (az ill. szövegeket alább közölni fogjuk). A tibeti s a vele bizonyos fokú rokonságban levő nyelveket Kuhn Gangesentúliaknak nevezi, mások egyszótagúaknak s elkülönítőknek, mint Lepsius «Standard Alphabet»-jében,² megint mások egyszerűen turáni-aknak, így Müller Miksa Bunsenhez intézett «levelében»; a tibetit a vele közel rokon himalajai *broken tribes* «néptöredékek» nyelveivel együtt himalajai nyelveknek is nevezik. Müller Miksa és Logan voltak az elsők, a kik ezeket a nyelveket osztályozni megkísérették, előbbi «Letter to Chevalie Bunsen, on the Classification of the Turanien Languages» című értekezésében, utóbbi az általa szerkesztett «Journal of the Indian Archipelago and Eastern Asia» több évfolyamában megjelent értekezéseiben.³ Az eddigi anyag felhasználásával írja Kuhn Ernő, már is hozzáfoghatunk azon nyelvek osztályozásához, melyek hangtani s grammatikai tekintetben ezek mindegyikével közös sajátságaik daczára is két egymástól merőben különböző főcsoportba oszlanak, u. m. 1. az *annam*, *kambodsa* és *pegu*, 2. egy ezeknél sokkal kiterjedtebb csoportra, melyhez a *khinain* és *tibetin* kívül a *siámi* és a *barman* vagy *birman* nyelv tartoznak. Ezen második csoport megint két főosztályra oszlik, u. m. egy keletire, melyet a *khinai* s *tai* vagy *siámi* nyelvek alkotnak s a nyugatira, melynek alkotó részei: a *tibeti* s a *barman*, a mely előbbinél régiebbnek látszik. Ezen nyelvi csoportosulásnak megfelelőleg az első csoport népei a másik csoportot (siámi stb.) az ősi hazából való kivándorlásában megelőzte, s Hátsó-Indiába előbb telepedett

¹ Ernst Kuhn «Ueber Herkunft und Sprache der transgangetischen Völker» (München, 1883), az 5. lapon.

² London, 1863.

³ L. Ernst Kuhn id. értekezése. 7. l.

le, mint a siámi és barmán nép,¹ midőn aztán ez a kettő is, a vizek folyását követve Hátsó-Indiába (Kelet-India) jutott, az előbbenieket részint a hegyek közé, részint a tengerpartra szorította, így látjuk az annamiakat a déli-khinai tenger partján Tongking alatt, a mely területnek déli részét a jelenlegi Kokhinkhina alkotja, a kambodsákat Siámtól délre, a franczia Kokhinkhina felett a siámi öböl felé. — A Himalaja nyelvek, mint Kuhn E. megjegyzi, legközelebb állanak a tibetihez, a brit-India keleti határán beszélt nyelvek pedig *Asam*-ban, *Manipur*-ban, a barman² vagy birmanhoz csatlakoznak szorosabban. Az asami és barmani nép közt mintegy beékelve két tőlük merőben különböző népet találunk, u. m. a *khasi*-t és *pahung*-ot, a kiket Kuhn E. hajlandó ben-szülötteknek tartani.³

Az itt érintett nyelvek közös sajátságai szavaik egytagúsága s az alakképzés hiánya; ilyen nyelveknél fejlődésük jelenlegi válfokán csak grammatikáról lehet szó, de nem annak morfológiai részéről, a melyet a szórend, szóhelyezés pótol. Ezen két igen jelentékeny közösség daczára is a két csoport ez idő szerint egymással nem egyesíthető, már csak a számnevek teljes különbözete miatt sem.⁴ A számnevekre való tekintettel az egyik csoportba Kuhn Ernő a tibeti, barmani, siámi és khinai nyelvet, a másikba a pegui, kambodsai és annami nyelvet osztja be. Azonban az összehasonlítás még így is felesszámú nehézségbe ütközik, még pedig éppen a szavak egytagúsága miatt, melyeket a nyelvjárási különbségek hangzásilag sokkal inkább megváltoztatnak, mint a hogy az a többtagú szóknál történik s ehez hozzájárul némely szokatlan hangcsere, így az *r* és *h* közt s az *l*-nek valamely sziszegő hangra elváltozása.⁵ Ez utóbbi hangcsere azonban elszórtan más nyelvvidéken is előfordul, így p. o. a köztörök *taš* «kő» ~ csuv. *žil* stb. Mindezek daczára az északi csoport nyelvanyaga egy tekintélyes részének összetartozása felett már most sem lehet két-

¹ U. o. a 8. lapon.

² Barman Manipurtól délre terjed Siam felett s így azon nyelvvidékkel határos.

³ U. o. a 9-dik lapon.

⁴ A nyelvészet rég kimutatta, hogy a számnévnek mily fontos szerep jut a nyelvrokonság megállapítása körül.

⁵ L. Kuhn E. id. tanulmánya 10-dik l.

ség s a syntaktikus alkotás, illetőleg a szórend ezen nyelvekben annyira megegyező, hogy azok egymással való rokoni viszonya szintén biztos alapon megállapítható. Az elkülönítő nyelveknél oly fontos szórend következetessége leginkább a khinai és *tai* avagy siámi nyelvekben van meg, kevésbbé a barmani és tibetiben, a melyek a magyarázó kötősegédszócskáknak amazoknál sokkal nagyobb hasznát veszik, sőt a Himalaja-nyelvjárások ezeknek egész nyelvtani rendszerét fejtették ki. Maga a szórend sem ugyanaz a különböző nyelvekben, így a khinaiban a következő elhelyezés van: alany, állitmány, közvetett tárgy, közvetlen tárgy. A meghatározó szó, ill. a genitivus (nomen rectum), a meghatározandó (nomen regens, nominativus) szó előtt áll, azt néha *čī* sajátító részszócska követi, mely a 3. személy névmásával egyazon, így p. o. *fuī čī tsī* «a szél eredete» szószerint *szél-é-eredet*, törökül *jel-ing* (v. *ning*) *gelme-si* (mongolban *in*, *on*, *u* mandsuban *i*, *ni* a genit. jele). A siámi szórend ugyanez, s a mondat végén az *eü*: állító rag, mely a mondat végét jelenti, p. o. *kōn nai hit li hang kōw-khah eü* «ez az ember jót tesz nekem,» szószerint «ember ez tevő jó nekem van». A siámi genitivus sorrendje a khinainak ellenkezője, így *meüng tai*, «ország Tai» «Tai ország» helyett. A barmáni genitivus a khinaival egyezik, de a szórend nem ugyanaz, mert a tárgy az állitmány előtt áll s egy erősítő névmás fordul elő úgy az alany után, mint a mondat végén. A tibeti genitivus a barmáni s khinainak felel meg, p. o. *šin gi sdoñ* szószerint «fa-é törzs». Ez a tibeti mondat: *na ni de mi šes so* «nem tudom», szó szerint ilyen rendben következik: «én (*ni* egy alanyt kiemelő részszócska) ezt nem tudó vagyok» (*so*: s után, különben *’o*, egy olyan állítórag, a milyen a siámi *eü*, a barmáni *sañ*).^{*} Teza Emilio jeles nyelvész következő tibeti mondatokra figyelmeztetett: 1. *kho čī lab pa de la ġa ded pa ya* szószerint «ő a mit mondó, azt én hívó vagyok», 2. *sağs-rgyas kyī chos gēig so bden pa yia* szószerint «Buddha-é vallás egyedül igaz van», l. «A manuel of tibetan ... prepared with the assistance of Yapa Ugyen Gyatsho ... by H. Lewin. (Calcutta 1879). Az agglutinatio névmási elemei tehát ezekben a nyelvekben is megvannak, u. m. személyes és birtokos névmások, csakhogy *elkülönzöttlen*, így a tibetiben a *ni* mutató-

* L. Kuhn E. id. értekezése 10—12. lapjain.

névmás, a *gi* genitivus exponens (khinaiban *cī*), a mondat végén álló 'o állító részszócska, milyen a siámiban az *eū*, a barmáni *sañ* stb. — A két csoport nyelveinek beható tanulmánya azon érdekes eredményre vezet, hogy az egytagúság a nyelvfejlődésnek csakis egy későbbi stadiuma, melyen a különböző hangejtés pótolja az eredeti szóból kiesett hangokat s ez okon az annami nyelv hangzásilag elfogyott szavai kiváltképp reászorultak erre a pótléokra. A tibeti nyelvnek igeirányító mássalhangzói, illet. *prae*fixa-i, némely esetben igeidőt fejeznek ki, a jelent, multat vagy jövőt, s a tibeti számnév elé is járulnak ilyen előragok épp úgy, mint a Himalajanyelvek számneveihez, melyek számhatározók s eredetileg egy szótagot alkottak, p. o. tibeti *drug* «hat», a lushai nyelvben *pa-rük*, a melyben az előrag egy teljes szótagból áll. Ezek az előragok egykoron mind különéletű szavak voltak éppen úgy, mint az indo-germán nyelvek alaki elemei, vagy az altai agglutinatio ragjai.* Körösi Csoma Sándor a klasszikus tibeti nyelvvel, de nem a népies nyelvvel foglalkozott; ez a hiány most már pótolva van Jäschke H.-nek a tibeti nyelvre tartozó munkái által. *Ladak* vidékén tartotta fenn magát a legrégibb tibeti kiejtés. A tibeti írás a *dēvanāgarī*, illet. szanszkrit írásból eredt s a jelenlegi kiejtéstől sokban különbözik, mert több olyan betű van a szók elején és végén, melyeket régebben kiejtettek s most ki nem mondják többé, ezért az átírás vagy olyan, mely a régi kimondásnak, illet. az írásnak megfelelő, vagy olyan, mely a jelenlegi kiejtést követi, de lehet egy olyan is,** mely a kettő közt közvetít. — Észak-Tibetben turk és mongol pásztorok is tanyáznak, a nagyobb városokban, így Lassában, khinai hivatalnokokon s katonákon kívül az indiaiak, bhutaniak, nepaliok, kasmiri s turkesztani kereskedők a tibetiek által nemcsak megtüretnek, de ott addig maradhatnak, a míg nekik tetszik. Az iszlám jelenlegi előfordulásától Tibetben T. W. Arnold «The preaching of islam. A History of the Propagation of the Muslim Faith» (Westminster, 1896) cz. művében így ír: «Kashmir-től északra Skārdū-ban vagy Kis-Tibetben, egy moslim lakosság élt háromszáz évnél tovább; az iszlámnak ide való betérjesztéséről szóló tudósítások igen zava-

* L. Kuhn Ernő id. értekezésében.

** Lepsius «Standard Alphabet», a 250-dik lapon.

rosok s egymással ellenkezők. Északkelet felől az iszlam a Buddhismuson át tört magának utat s nyugatról kasmiri kereskedők voltak azok, kik azt Tibetbe hozták. Minden nagyobb városban telepedtek meg kasmiri kereskedők, Lassaban számuk ezerre megy; gyakran házasodnak tibeti nőkkel, a kik elég sokszor térnek át férjeik vallására, hanem nagyobb mérvű hittérítést a moszlimok nem eszközölhetnek a tibeti hatóságoktól való félelem miatt. Az iszlam ezenfelül Khinából és Perzsiából is terjed Tibetbe.»* Az európaiakkal azonban másként áll a dolog, azokat az újabb időben Lassaba egyáltalában be nem bocsátják s Tibetbe való behatolásukat is mindenképpen megnehezítik, így sem Prsche-walski, sem gróf Széchenyi Béla, sem Henrik orleansi herczeg, sem Hedin nem tudtak eljutni Lassába. «Az első európai, a ki Lassát a XIV. század elején meglátogatta, Odorich missionarius volt, Pordenoneból». 1624-ben Andrade jezsuita Delhi felől érkezett Tibetbe; a tibeti király udvarába hitta Lassába, hol szives fogadtatásban részesült. 1661-ben Gruber és d'Orville jezsuita atyák Pekingből Kukunorhoz utaztak s onnan érkeztek Lassába. Della Penna missionarius a XVIII. évszázban 22 évet tölthetett ugyancsak Lassában senkitől se háborgatva. Bizony más idők voltak azok, mint jelenleg! A mult évszázban Manning és George Bagle az angol kormány megbízásából járták meg Tibetet, l. «Narrative of the Mission of George Bagle to Tibet» (London, 1879). Marco Polo a XIII. évszázban (1295-ben tért haza Velenczébe huszonnégy évi távollét után) *Tsing-tu-fu* (Sindifu)-ból öt napi utat téve érte el Tibet keleti határát s csak is a mongolok által elpusztított keleti részében tett utat. Útleírása II. k. XXXVII. fejezetében szól Tibetről s említi, hogy Mangu-khan mongol seregével berontott Tibetbe,

* «To the north of Kashmir, in Skārdū, or Little Thibet, there has been a Mohammadan population for over three centuries, but the traditions regarding the first introduction of this faith here are very conflicting. Tho the north-east Islam 's encroaching upon Buddhism and has been carried by the Kashmiri merchants into Tibet Proper itself. In all the chief cities, settlements of Kashmiri marchants are to be found; in Lhasa they number about a thousand: they marry Tибeten wives who often adopt the religion of their husbands; but active efforts at conversion cannot be made from fear of the authorities. Islam moreover has made its way into Thibet from Yunnan in China and from Persia», l. a 241-dik lapon.

illet. annak keleti részébe s azt elpusztította; a lakosok elfogytak s a ragadozó állatok megszáporodtak, így különösen a tigrisek. Az utazóknak élelmet kell vinni magokkal, mert különben éhen halnak s éjjeli szállásaikon a vadállatoktól úgy védekeznek, hogy az ott találtató még zöld bambust tekercsekbe kötik s a tekercseket aztán meggyújtják, a mi oly nagy robajjal történik, hogy két mért-földre elhallatszik s a vadállatok ettől megijedve, messze távolba elszélednek. Így kell 20 napig utazni s csak ezután következik a lakott vidék. Ez a nép azt a vétkes szokást követi, hogy férfiai szüzeket nem vesznek nőül, mert azt hiszik, hogy az Istenek az ilyen házasságokat meg nem áldják; ezért az anyák leányaikat az átutazóknak felajánlják s kérik őket, hogy a míg tovább nem mennek, leányaikat maguknál tartsák. A távozó kereskedők a leányokat megajándékozzák s ezek ajándékaikat magukra öltik s így aztán férjet kapnak. Ezen szokásban még megvan a régi polyandria nyoma. Ez a szokás még ma is több népnél meg van, így a *jun-nan* törzsnél, l. P. Amiot Mem. concern. les Chin. XIV, 113. A tolvajság nagyban el van terjedve Tibetbe, itt bizonyára Marco Polo leginkább a tangutokra gondol, mert ez némi ellentétben áll azzal, a mit P. Georgi s az újabb s legújabb utazók a Közép Tibetben lakókról mondanak. Annyi a pénzma Tibetben, hogy ennek szaga betölti az egész országot. Pénz helyett klárist használnak. A vizekben sok az aranyfövény. A tibetiek jól értenek a varázslathoz, vihart tudnak felidézni cikázó villámokkal, menydörgéssel.

III.

Amometus Pliniusnál a *Tochari*-kat (*Τόχαροι*) a *Phuni*-kal és *Caspii*-kal együtt az Észak-Indiával határos népekhez csatolja.* Strabo (szül. a pontosi tartományban 66 évvel Kr. e.) a tokhar-okat következő népekkel együtt említi: «Ezektől (baktriaiak, soghdok és nomád skythák) balkézre skytha népek laknak, s a nomád törzsek betöltik az egész északi oldalt. Azok, kiknek lakóhelyei a Kaspi tenger partvidékén kezdődnek, *daha*-knak neveztetnek,

* Hist. Nat. V. 55. Plinius szül. 23 évvel Kr. u. Amometus az első Ptolemaeusok idejében élt, l. «Rer. natur. script. Gr. min.» I.

azokat pedig, kik ezeknél keletebbre laknak, *massagetá*-knak és *saká*-knak hívják, a többieket közönségesen skytháknak nevezik, azonban külön neveik is vannak; valamennyien nomádok. Ezek közül azok a legismertebbek, a kik a hellénektől elvették a baktriai tartományt, u. m. az ási-k (*-parthi*), pasián-ok, *tokhar*-ok és saka-raul-ok, a kik a Jaxartesen túlról, a sákák és soghdok lakta terület mellől kerekedtek fel stb.»¹ Nemcsak Strabo és Plinius, de az arab földrajzírók is nem egyszer *tokhar*-oknak nevezik a tibetieket, illet. azon tibeti hódítók utódjait s kivándoroltakat, a kikről az a tartomány neveztetik, mely a Hindu-Kus-tól északra, Balkhtól délre, s abba béterjeszkedve s bizonyos ideig azt teljesen befoglalva északkeleti irányban terjedt Badakhsán felé s a melynek fővárosát Isztakhri الطایقان-nak mondja, gyümölcs és szőlőkertektől körülvéve.² A *tokhar* név, mint már fennebb megjegyzők, a Tarim folyótól délre eső *Takla-makan* összetett név első részével egyazonnak (*makan* talán az arab *makānūn* «hely») látszik, mely a *tokhar* név khinai kiejtését adja, a khinaiak ugyanis a *tokhar* nevet *tu-ho-lo*-nak mondják.

Tomaschek Vilmos a skytha északról³ irt úttörő tanulmányában az issedonokban látja a tibeti nép északi ágát, illet. a *juē-tsi* népet, a kik egykoron mint hódítók Transoxaniát, Kabulistánt s Baktrát uralták. A tibeti nép, mint fennebb látók, a khinai birodalom délnyugati részéből származott, s 940-ben Kr. u. *Saa-tsen*-től nyugatra még említettnek *jue-tsi*-k. Ptolemaeus a *bod-pa* (tibeti) népet *Baō-tai*-nak nevezi, s a *Βαύτισος* alatt, mint fennebb látók, a *Hoānghō* folyam értendő. *Bautisos*-ról geographiájának «Serica»-

¹ L. az 511-dik fejezetét Strabo geographiájának, eredetiben: 'Εν ἀριστερᾷ δὲ τοῖς ἀντιπαράκειται [τῇ] Σκυθικῇ ἔθνη καὶ τὰ νομαδικὰ ἅπαντα ἐκπληροῦνται τὴν βόρειον πλευρὰν, οἱ μὲν δὲ πλείους τῶν Σκυθῶν ἀπὸ τῆς Κασπίας θαλάττης ἀρξάμενοι Δάαι προσαγορεύονται, τοὺς δὲ προσεφόνες τούτων μᾶλλον Μασσαγέτας καὶ Σάκας ὀνομάζουσι, τοὺς δ' ἄλλους κοινῶς μὲν Σκύθας ὀνομάζουσιν ἰδίᾳ δ' ὡς ἐκάστον· ἅπαντες δ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ νομάδες, μάλιστα δὲ γνώριμοι γέγονασι τῶν νομάδων οἱ τοὺς Ἕλληνας ἀφελόμενοι τὴν Βακτριανήν, Ἀσιοὶ καὶ Πάσιοι καὶ Τόχαροι καὶ Σακάρανλοι, ὁρμηθέντες ἀπὸ τῆς παρσίας τοῦ Ἰαξάρτου τῆς κατὰ Σάκας καὶ Σογδεανούς, ἵν' κατεῖχον Σάκας.

² ولها نهر كبير وبساتين وكرور. I. a De Goeje kiadás 279. l.

³ Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden, I. (Bécs, 1888.), I. a 34. l.

ról szóló fejezetében Pt. ezeket mondja: «Serikának (tehát a khinai birodalom északi részének) legnagyobb területét két folyam hasítja ketté, u. m. az *Oikhardēs* (*r* khinai szóban nincs, talán a *Wei-ho*), a melynek egyik forrása az auksaki, másik forrása az asmirai hegységben ered, stb. stb. s a *Bautisos* (*Hoāngh-hō*), a melynek a kasi hegységben levő forrása stb. stb.» (VI. 16, 3.) A *Baῦται* népről Cl. Ptolemaeus így ír: «A hasonnevű hegytől keletre az issedonok alatt az *aspa*kar nép s ezek alatt a *bautok*, s a legdélibbek a Himālaja s khinai hegységnél az *ottorokorrok* (VI. 26, 5). Az eredetiben az előbb id. szöveg a következő: Διαρρέουσι δὲ δύο μάλιστα ποταμὸ τὸ πολὺ τῆς Σηρικῆς, ὅτε Οἰχάρδης, οὗ ἡ μὲν πρὸς τοῖς Ἀψακίοις πηγὴ ἐκτέθειται, ἡ δὲ πρὸς τοῖς Ἀσμιραίοις ὄρεσιν ἐπέχει μοίρας ροδ̄ μζ π

ἡ δὲ ὡς ἐπὶ τὰ Κάσια ὄρη ἐκτροπὴ ρξ̄ μθ ± ἡ δὲ ἐν τούτοις πηγῇ ρξ̄ ᾱ μδ δ'

καὶ ὁ καλούμενος Βαῦτιςος, οὗ καὶ αὐτοῦ ἡ μὲν πρὸς τοῖς Κασίοις ὄρεσι πηγὴ ἐπέχει μοίρας ρξ̄ μγ

ἡ δὲ πρὸς τῷ Ὀττοροχόρρῳ μοίρας ροξ̄ λθ ἡ δὲ ἐν τούτοις πηγῇ ρξ̄ λζ.

Az utóbbi rövid szöveg: ἀπὸ ἀνατολῶν τοῦ ὁμονύμου ὄρους, ὑπο τοὺς Ἰσσιθόνας Ἀσπακαραι, καὶ ἔτι ὑπὸ τούτους Βᾱται, καὶ μεσημβρινάτατοι παρὰ τὰ Ἡνωδὰ καὶ Σηρικὴ ὄρη Ὀττοροχόρραι (A *batai* név variánsai *bautai*, *baitai*). Ptolemaeus a *baut* (-bot) népet s a *Bautisos* folyót illetőleg a nagy hitelt érdemlő *Marinos* (II. évszázban élt) tudósítását használta fel, a mely szerint a *baut*-ok az issedonok (tehát saját népük északi ágától) és *aspa*karoktól délre laktak a *Nan-san* északi lejtőin egész az *ottokorrok*ig. Az *aspa*karok *Tomaschek* szerint a *Tsai-dam* medenczét, az *uttara-karu-k* pedig *Sse-tsuan*-t lakták. A *Nan-san* körül volt a tibetiek őshazája, honnan különböző irányokban ágaztak el. Tibetiek voltak az issedonokon kívül, mint *Tomaschek* írja, a *pialdai* és *damnai* (*piald* és *damn*) népek is a *Thien-san*-tól délre, a *tocharok* (szánszkr. *tukhāra*), a *khauranok* az *Indus* forrásvidékén, a nomád *kiangok*, *jarlung*-ok (*yar-lung*). Eredeti hazájukból kiindulva a *Dzang-bo* fennsíkot és az aranygazdag szánszkr. *Stri-rādsja*-nak nevezett aranytartományt foglalták el egész *Ladakig* s *Beltisztānig*. — A *Bautisos*, a mint Ptolemaeus id. szövegéből magyarázza ki *Tomaschek*, három forrásból ered, u. m. nyugatról a *Kasi* hegységből (*Kuen-lun*

és Nan-san), az innen eredő víz a mai *Hoāng-sui* vagy *Ta-tung-ho*, — délnyugatról a távoli *Emod* (Himálaja) hegységből, ez a *Ho* főforrása, — a harmadik az *Ottorokorras* hegységből jön délkeletről, l. Tomaschek ill. czikkét Pauly-Wissowa «*Real-Encyclopädie* stb.» cz. mű I. kötetében. A tibeti népnek jelenlegi hazájába való költözése nem egyszerre történt, s hogy mikor vette kezdetét, megközelítőleg se mondhatjuk meg. Az a mit Herodot az issedonok szokásairól mond, mint Tomaschek észrevette, részben jól illik a tibetiekre, így a hullaevés s a polyandria.¹ Ugyanerről a nekrophagiáról rövidebben szól egy későbbi író *Zenobius* s csak annyit mond: «az issedonok atyáikat megeszik fejük kivételével, melyet megaranyoznak.»² Ugyanezt mondja Megasthenes³ Strabonál a Himálaja törzsekről s Amometus Pliniusnál a tokharikról, a húnokról, illet. az ephthalitakról, s a tokharik nyugati szomszédairól, a kaspikról, a kik az Indus hajlásától Kasgar-ig, e nagy terület őslakói voltak. Thomaschek hasontartalmu khinai tudósításokat hoz fel a *kiang*-okról, a mely gyűjtő név alatt a tibetiek s azon velük közel rokon törzsek értendők, kik Kasgartól délkelet felé tanyáztak. A keresztény hittérítők ide tartozó tudósításaiból is sok érdekest tett közzé Tomaschek többször idézett értekezésében.⁴ Ennek a régi issedon szokásnak a buddhismus befolyása következtében elváltozott maradványát, illet. nyomát látjuk a tibeti gazdagoknak azon temetkezési szokásában, mely szerint, mint fennebb látók, a halottaknak tagjait apró darabokra vagdalják és *dsamba* gombócokba gyurják, aztán magas hegyeken eledelül adják azokat a madaraknak. Willelmus de Rubruk szerint a tibetiek már az ő ide-

¹ L. a IV. k. 26. fejezetét. Az eredeti szöveg így hangzik: *νόμοισι δὲ Ἰσσηδόνες τοιοῖσδε λέγονται χρᾶσθαι. ἑπεὶν ἀνδρὶ ἀποθάνῃ πατήρ, οἱ προσήκοντες πάντες προσάγονσι πρόβατα, καὶ ἔπειτεν ταῦτα θύσαντες καὶ καταταμόντες τὰ κρέα κατατάμνονσι καὶ τὸν τοῦ δεχομένου τεθνεῶτα γονέα, ἀναμύξαντες δὲ πάντα τὰ κρέα δαῖτα προτιθέαται. τὴν δὲ κεφαλὴν αὐτοῦ ψιλώσαντες καὶ ἐκκαθήραντες καταχρυσοῦσι καὶ ἔπειτεν αἱτε ἐγαλματι χρέονται, θυσίας μεγάλας ἐπετέοντες ἐπατελέοντες. παῖς δὲ πατρὶ τοῦτο ποιεῖ, κατὰ περ οἱ Ἕλληνες τὰ γενέσια.*

² V. 25.: *Ἰσσηδόνες τοὺς γονεῖς ἐσθίουσι χωρὶς τῆς κεφαλῆς τὴν δὲ κεφαλὴν χρυσοῦσι*, l. Tomaschek fennemlített értekezése 35. lapján.

³ Seleukos Syria királyának bizalmas barátja, kit egy indiai követ-séggel bízott meg.

⁴ L. a 36. lapon.

jében (1253 körül) a nekrophagiát nem gyakorolták többé, de atyáik koponyáiból díszes kelyheket készítenek, melyekből aztán vigadalmak közt s emlékünnepeiken nagyokat ittak emlékezve régiekről. A hullaevés az ősök kultusából ered, s azzal szorosan összefügg, a fiú atyja testével atyja erejét, ügyességét, szerencsését gondolja sajátjává tenni. — Herodot folytatólag még azt is mondja az isседонokról, hogy «igazságosak, s a nőknek náluk a férfakkal egyenlő jogaik vannak.¹ Ez a női uralom a polyandrián alapul s ezt az intézményt Tomaschek helyes magyarázata szerint a tibeti köves fennsíkon s a gypszigetek övében szükségessé tette az ottani házvitel s gazdálkodás módja, mely a munkabíró férfiak közreműködését s nagy takarékoságot igényelt. Ha a férfiak elszélednek, mind ez nem lehetett volna. Ezen férfi egyesület az egy nő körül csoportosult, s illetéknépen a nőuralom önként fejlődött ki.² Ugyanígy volt a Wei- és Szu-i-szu khinai források tudósításai szerint a Baktriába kivándorolt *Tu-hu-lo*-knál is, illet. a *tokhar*-oknak nevezett tibetieknel: «a testvéreknek együtt egy nejük van, s ez főként annyit szarvat visel vagy egy annyi ágú agancsot, a hány testvér van; ha a testvérek egyike szobájába lép, jeléül, hogy nála van, papucsát az ajtó előtt hagyja.»³ Ugyanez a szokás volt meg az ephthalitáknál is (khin. *ye-tha*), így a badakhsáni ephthalitáknál («fehér húnok»). A fejdísz jelenleg is megvan, így Kafiristán-ban (Afghanistan-tól keletre) s Tsitralban.⁴ Rousselet Lajos a nyugati Himálaja néptörzseinek ethnographiájáról írt művében megjegyzi, hogy a polyandria meg van mai nap is Ladakban, a *ruptsu*, *spiti* és *kulu* törzseknél. A kulu nő kezeli a vagyont, melyet férjei munkájokkal megszereznek, s a szerzeményt ő osztja ki felnőtt gyermekei közt, s ha előbb hal meg, mint férjei, idősebb leánya veszi át a házvitel kormányát. A férfiak havonként váltják fel egymást s az, a ki nejénél van, papucsát künn hagyja az ajtó előtt,⁵ mint a hogy az ephthaliták tettek ruháikkal, melyeket az

¹ ἄλλως δὲ δίκαιοι καὶ οἷτοι λέγονται εἶναι, ἰσοκρατεῖς δὲ ὁμοίως αἱ γυναῖκες τοῖσι ἀνδράσι.

² L. Tomaschek id. műve 37-dik lapján.

³ Ugyanott.

⁴ U. o. és Ujfalvy K. «Les Aryens au nord et au sud de l'Hindou Kouch» 315. l.

⁵ Mint a hogy az id. khinai tudósításban mondatik.

ajtóra függesztettek; a kuluk ezt a szokást *dsutika-tabu*-nak nevezik. Ha gyermekek születnek, az első az idősb testvéré, a második az utána következőé s így tovább; ha a leányok száma igen felzsaporodik, a később szülötteket megölik.*

A hellén amazon-mythos bizonyára oly elemeket is tartalmaz, melyek Ladak tartományából eredtek, tehát tibeti elemeket, ilyeneknek tartom a griphekkal (*γριψ*) való küzdelmeiket, a mely szörnyszülöttek az ó-kori népek hiedelme szerint az aranyérczet őrizték. Máskülönben az arany nem szerepel az amazonokról való mondákban, ez a vonás tehát egy oly aranydús vidékre vezet, milyen Ladaké s az Indus forrásvidéke, melyet mint fennebb látók, az ott talált gazdag aranyérczért az ind írók «arany ország»-nak neveztek. Az amazon-mondákban felhalmozott anyag bizonyára nemcsak a kappadokiai amazonokra vonatkozik, a Thermodon folyó partján, hanem más hasonló nőuralmokra is, a mennyiben ezekről a görög logographok értesültek. Ibn Batutah, ki Indiából Khinába tett utazása közben Tibetbe is eljutott, Koromandelhez nem messze egy szigeten félmellű nőket látott, a kikről ezeket írja:

ذَكَرَ النِّسَاءَ ذَوَاتِ الثَّدْيِ وَاحِدَ وَفِي بَعْضِ تِلْكَ الْجَزَائِرِ رَأَيْتُ
امْرَأَةً لَهَا ثَدْيٌ وَاحِدٌ فِي صَدْرِهَا وَلَهَا بَنَتَانِ احْدَاهُمَا كَمِثْلِهَا
ذَاتِ ثَدْيٍ وَاحِدٍ stb.

«Ezen szigetek egyikén láttam egy félmellű nőt, ennek két leánya volt, az egyik épp annyira félmellű mint ő.»** Ebben a szövegben szintén amazonokról van szó, kiknek nevét a görög népetymologia *ἄ-μαζός* összetételéből származtatja (*ἄ* fosztó értelemben, *μαζός* a. m. «mell») «melltelen,» ill. félmellű».

Ezenkívül még más népetymológiák is vannak, l. Keller Otto «Lat. Volksetymol.» 208. s kk. ll. A polyandria létezésének nyomait az arab őskorra nézve legelőször Goldziher Ignác jeles tudósunk mutatta ki «Polyandry and Endogamy» cz. cikkében, megj. a londoni «Academy» cz. folyóirat 1880-ik évfolyamának

* Charles de Ujfálvay «Mémoire sur les Huns Blancs» (Paris, 1898.), a 27. lapon.

** L. Defrémery és Sanguinetti kiadása I. köt. 162. lapján. (Páris, MDCCCLXXIX.).

jul. 10-iki számában. Bővebben szólt aztán a dologról G. A. Wilken egy Amsterdamban 1884-ben megj. munkájában s W. Robertson Smith «Kinship and marriage in early Arabia» (Cambridge, 1885) cz. úttörő könyvében, mely a tárgyat a sémi népek egész körére nézve kimeríti. Ugyanő szól a *tibeti polyandriáról* is Mac Lennan munkája nyomán. Ujabban *Edward Westermarck* «The History of Human Marriage» (London, 1894) cz. könyvében szintén szól a tibeti polyandriáról.

Az isszédönök főhelye, honnan a kereskedők árúikat továbbították, Tomaschek jól indokolt véleménye szerint a mai *Kūtsā* (*Kūsa*, *Kūsān*) volt, (a sinai íróknál *Kuei-tse*, *Khiü-tsi*, az arab földrajzíróknál *Kūsān*, a hellénekénél *Ἰσσηδών*). Ez a város a Tarim völgyben a *Tien-san*-tól délre fekszik, a *Baba-köl* nevű tó felett.

IV.

Aristeas VI. évszázbeli eposíró Kr. e., kinek τὰ Ἀριμάσπεια című költeményéből csak töredékek maradtak fenn számunkra, hét éven át folytatott utazása alatt, ha nem is jutott el egész az isszédönökig, legalább értesült felőlük, és e becses tudósítások egybevetésével sikerült Tomaschek Vilmos éles elméjének azok lakóhelyeit a Kr. előtti VI. évszázban a Thien-san déli lejtői alatt a *Tarim* völgyben állapítani meg, a mint fennebb látók. A tibetiek-ről való tudásunk tehát voltaképpen itt kezdődik. Hogy a *Hoāng-Hō* mentéről mikor értek a Thien-san hegység alá, tudnunk nem lehet. A khinai birodalom délnyugati részében egy tibeti nép, mint előbb mondók, még sokkal később is említették, u. m. a *bautae*-k Ptolemaeusnál, a mely név jól egyezik a tibetiek *bod-pa* nevével; ugyanezen őshazában találjuk a khinai források nyomán e két tibeti törzset u. m. a *khiang-wu-y* és *miaotse* népet. A mint fennebb mondók, *Sa-tseu*-tól* nyugatra tibetiek még 940-ben is említetnek *jue-tsi* név alatt. A Kr. u. való második évszázban *Si-fan* alatt a tibeti fennsík értendő és *Si-Khiang* alatt a Tarim völgye Kasgarig, tehát azon terület, melyet nyugat felől a pamiri fennsík s a Kara-Korum hegység határolnak. Ez időben a *hiong-nu*-k biro-

* Az orleansi herczeg térképén *Sou-Tcheou*.

dalma a Thien-Santól északra fekvő területet már többé nem uralta. A *hiong-nu*-k (húnok) egyik része még 50 évvel Kr. e. az Altai völgyeibe s az Irtis folyó mellékére vonult, míg a másik rész, u. m. a keleti *hiong-nu*-k, a Han-dynastia birodalmának vetették alá magukat. A VI. évszázban Tibet (*Tufan*) nagy hatalomra tesz szert, míg északon a *thukiu* nép (török) hódítja meg a török és nem török néptörzseket. De már sokkal előbb egész Transoxianáig jutnak el a tibeti hódítók, 165-ben Kr. e. *jue-tsi* (*yue-č'i*) név alatt Sogdianából kiűzik a sákákat, de innen aztán a *hiungnuktól* veretnek ki, 120-ban Kr. e. Baktrianából is kiűzik a sákákat. Úgy látszik, hogy a *hiung-nu* hódítás hajtottá nyugat felé a Tarim-völgyi *jue-tsi*-ket, először 201-ben Kr. e., majd 165-ben. A khinai írók a Khotan körül maradtakat *siao-jue-tsi*-knek «kis *jue-tsik*nak», azokat pedig, kik Transoxianába hatoltak, *ta jue tsi*-knek «nagy *jue-tsik*-nak» mondják. A nagy *jue-tsik* királya 126-ban Kr. e. *Tsang-kian* khinai követet még Sogdianében fogadta s a követ igyekezett reá venni, hogy császárának segítségére legyen a *hiungnuk* ellen, de igyekezete hiában volt. A követ gazdagnak és termékenynek mondja a nagy *jue-tsik* tartományát, állapotukat virágzónak látja s épp ezért nem óhajtottak országukból bizonytalan időre messzé eltávoznia, hogy a khinaiaknak segítségére legyenek; az itteni meghódított népet a khinai követ *ta-hia*-nak nevezi (*ta-hia* valószínűleg a *dahae*-kat, *Δάαι*, jelenti, a kik az Alsó-Oxus körül tanyáztak).^{*} Kevéssel ezután a nagy *jue-tsik* a *ta-hiák* fővárosát *Lau-khi*-t (*Τὰ Βάκτρα*, zend. *Bākhdhī*, persza *Balkh*) is elfoglalják s Baktrianában hosszú időre megtelepednek. Egy évszázaddal később *Kien-tsien-khió*, az öt *juetsi* törzs *Kusan* ágának fejedelme, kit a hellén írók *Kadphises*-nek neveztek, a többi törzseket is meghódítva átkelt a Hindukuson s Kabult és más városokat meghódítva egy nagy birodalmat alkotott. A khinai íróknál a *juetsi* név ezután is használatban volt, ők maguk azonban pénzeiken, az örmény íróknál s Tabarinál is az uralkodó törzs nevére *kusan*-nak neveztetnek (az indek *turuska*-knak is hívják), mint a hogy régi emporiumok a Tarim völgyben neveztetett, l. fennebb. *Kadaphes* *Kadphises* fia Indiát is meghódította s biro-

^{*} L. Abel Remusat «Nouveaux Mélanges Asiatiques» (Paris, 1822.) id. Ujfalvy Károlytól «Mémoires sur les Huns Blancs» cz. értekezésében, l. a különlenyomat 10. l.

dalma a Kr. u. való V. évszáz kezdetéig tartott.¹ A nagy juetsik Közép-Ázsiát s India észak-nyugati részét öt évszázon át uralták, 130-tól Kr. előtt 415-ig Kr. után.² *Ki-to-lo* nevű királyuk (a pénzekon *Kidara*) az ephthalita (khinaiul *je-tha*) berohanások elől Gandharába, Kabul völgyébe s Pendsábba menekedik s ott a kis kusanok uralmát alapítja meg. Az ephthaliták 475 körül Kr. u. Gandharában is megjelennek, s a kusanok kénytelenek Tsitralba, Ghilgitbe s egész Kasmirig menekülni. — A juetsik szokásaira, viseletükre, árúikra, pénzverésükre az arsakida miveltségnek nagy befolyása volt.³ 648-ban Kr. u. *Hiuen-Tsang* khinai zarándok azon útjának leírásában, melyet a Thien-Sanon átkelve az *Issi-kul* tómentére s onnan a Jaxartes partvidékeire és Sogdiane s Baktriane tartományokba tett, Balkhot Tokharisztán virágzó fővárosának mondja, s az arab földrajzíróknál is gyakran van szó Tokharistánról, a melynek lakói részben *juetsi*, illetőleg tibeti eredetűek voltak. Az itteni lakosság egy része legalább az egykor hatalmas juetsik maradékaiból állott, mint a hogy erről már fennebb volt szó. A khinai történetírás egyik forrásművében 600 körül Kr. u. Baktrianeban a *ji-la-k*, az egykori *jethák* utódai, a *tu-ho-lo*-kkal (tokhar) együtt említetnek.⁴

A Kr. u. való VI. évszázban a tibeti népfa j történetében azon nagy változás esett, hogy a hatalmi kör középpontja nyugatról ismét áthelyeződött keletre *Si-fan* és *Si-khiang* tartományokba, tehát a tulajdonképeni Tibetbe s a Kūen-Lun és Tien-San közti területre. Baktrianében s Pendsábban a juetsik, illet. kusanok szerecsse-csillaga elhomályosodott, de az annál szebben gyűlt ki keleten a régi Tibetben s a tibeti fajnak, hogy úgy mondjam, régi árterületében Kasgar s a Thien-San déli lejtői felé.

A VI. évszázban Kr. u. a *tu-kiu-k* Közép-Ázsiában nagy hatalomra emelkedtek s a khinai birodalomnak a *Thang*-dynastia uralkodása idejében sok bajt szereztek; a byzanti birodalom is figyelmet fordított rájuk s követségük 568-ban kedvező fogadtatásban

¹ L. Ujfalvy K. idézett tanulmányát, a különlenyomat 10. l.

² U. o.

³ L. ugyanott.

⁴ E. Specht «Étude sur l'Asie centrale d'après les historiens chinois». (Journal asiatique, 8e série, t. II., p. 346.) L. Ujfalvy K.-nál a különlenyomat 26. l.

részesült Konstantinápolyban, s a következő évben egy görög követség jelent meg a török khagan székhelyén, melyet *Zemarch* vezetett; a khagan neve *Dizabul* volt.* A khinai írók *Tu-kin*-nak nevezik azt a hegyet, melyet a tukiuk királya székhelyéül választott s mely az altai hegységnek valamelyik kiágazását alkotta (*Exár* Menandernél, *χρυσούν ὄρος*); a *Tu-kin* összetételben *kin* a khinai nyelvben aranyat jelent, ezért van, hogy az altai hegységet kínaiul *Kin-san*-nak mondják. A khinai források szerint a VI-ik évszázad közepén *Tu-men* tukini fejedelem magát *kho-han* (illet. *kagān*)-nak s *i-li-khan*-nak (ili *khān* «első *khān*») s nejét *kho-ho-tun* (*qatun* «nagyasszony») kezdette nevezni s a khinaiakkal élénk kereskedelmi összeköttetésbe lépett; *Tumen* 552-ben halt meg. *Kolo* nevű fia csak egy évig uralkodott, utána testvéröccse *Sse-kin* vagy *Sse-teu* következett, kit *Mo-han*-nak vagy *Mo-kan-khan*-nak is neveztek; ez az ephthalitákat s a tunguz eredetű *khi-tan*-okat legyőzte, s ő volt a Menander Protektor-nál említett *Dizabul*, kit Tabari *Sindzsibū*-nak nevez. Husz évi uralkodás után, utódjául testvéröccsét *To-po-khan*-t kijelölven, meghalt, s öccse khagannak kikiáltatván, tíz éven át gyarapította népe hatalmát, utána unokája *An-lo* következett, a ki azonban testvérbátyja *Se-thu* részére mondott le. A családtagok közül többen ez idő tájt maguknak különböző hatalomezimeket követeltek s a birodalmat a névszerinti uralom meghagyásával rövid idő alatt részfejedelemségekre osztották, míg végre 600-ban Kr. u. a keleti törökök megváltak a nyugatiaktól külön *khān*ok alatt, a mely elszakadásnak a khinai birodalom nagy hasznát vette,** mert a tuki uralom vele szemben fenyegető állást foglalt, de még így is elég baja volt a keleti törökökkel, míg 630-ban sikerült őket is legyőzni s alattvalóivá tenni. De ez az állapot nem tartott hosszú ideig, *Ko-lo-lo* (*Ku-tu-lu*) vagyis törökösen *Kutlug* «boldog» nevű khanjuk ismét egy nagy hatalomra tudott szert tenni, magát 681-ben a turkok khánjának kiáltotta ki, s a khinai seregeket majdnem minden alkalommal legyőzte. Halála után *Me-tsue* nevű testvéröccse következett az uralkodásban, a ki gyakori hadjára-

* L. Menander Protektor töredékeit s Theophylactus Simocattát.

** A nyugati törökök khánjának címe *ta-tan-khan* volt (a byzanti írónál *Τάγδov*).

taiban ellenségein nagy győzelmeket aratott, de uralkodása vége felé saját alattvalói közül sokan pártoltak el tőle, s szövetkeztek legnagyobb ellenségeivel, a khinaiakkal. Éppen egy reá nézve dicsőséges csata után, melyben a felkelőknek egy csapatját legyőzte, hazatérő útjában váratlanul megtámadtatott s megöletett 716 jul. 22-ikén. *Ko-to-lo* (*Kutlug*) fia *Kiue-te-kin* (*Kül tegin*) testvérét *Me-ki-lien-t*, ki a *Pi(t)-kia kho-han* (*Bilgä khagan*) dísznevet vette fel, trónra segítette, ez is hasonlóan atyjához nagy hatalommal s szerencsével uralkodott. *Kül tegin* pedig nagy bölcseséggel támogatta testvérét s igyekezett közte s a khinai császár közt a jó viszonyt fenntartani. 727-ben a *tu-fan*-ok (tibetiek) levelet intéztek *Me-ki-lien*-hez s felszólították, hogy velük egyesülten támadjon a khinai határra; ő azonban ezt a levelet magának a császárnak küldte el, ki ezért dicséretekkel halmozta. 731-ben *Kiue-te-kin* (*Kül tegin*) meghalt, temetésére a khinai császár követséget küldött, s egy feliratot vésetett tiszteletére, szobrot is állíttatott neki, s emlékére egy oly templomot építtetett, a melyben az ősoket szokták imádni. Utána nem sokára meghalt *Me-ki-lien* is 734-ben Kr. után; a császár ennek is nagy pompával adatta meg a végső tisztességet. Fia nyolcz évig uralkodott; halála után nagy zavarok támadtak a tukiuk birodalmában, melynek aztán a *hui-hu*-k (uigurok) vetnek véget, a kik ezeknek hatalmi örökükbe lépnek.¹ Ezen kök türk nép orkhoni felirataiban Tibetről s a tibeti népről több helyen van említés, hiszen éppen hatalmuk idejében a tibetiek is hatalmasok voltak, így az egyik feliratban Bilge khān azt mondja magáról, hogy «életének huszonhetedik évében a tangutokra támadt, országukat elpusztította, gyermekeiket, lovaikat, vagyonukat hatalmába ejtette?»² Ezek a tangutok akkor is a *Kukunor* tó körül tanyáztak. A felírások *tüpüt*-nek nevezik a tibetieket, uigurúl *tübüt*, s az egyik felírásban mondva van, hogy a *kök* turkok böles fejedelmeinek elhunytát a puszták hatalmas népei, a khinaiak, a tibetiek, az *apar*-ok (keleti avarok), az apurimok, a kirghizek, a három kurikan (uigur hordák), a harmincz tatár (*otuz tatar* harmincz tatár törzs), a kitajok, a tatabik³ egyaránt gyá-

¹ L. Thomsen V. «Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées» című nagy művét (Helsingfors, 1896), az 57—79. ll.

² U. o. a 123. l.

³ Talán egy tunghuz eredetű nép.

szolták.¹ — A *türgäs*-ek (egy nyugati turk törzs) fejedelme *Suluk* három neje közül, mint a khinai íróknál olvassuk, az egyik egy khinai hercegnő volt, a másik a tibeti király leánya, a harmadik a keleti tukiuk khagánjáé.² A Bilge khān vigasztalására jött követségek közt a kök turk felirások a tibeti király követjét is említik *Bülen* néven (l. ö. h. v. *Bulan* khazar király nevét). Bilge khān azt nem mondja, hogy valaha Tibetet megtámadta volna, csak annyit mond, hogy közelébe jutott:

*Tüptükä kičig tägmädim stb.*³

Az iszlám hódításairól Tibetben *Al-Belādzorī* «Kitāb futūḥ al-boldān» című művében nincs említés,⁴ ebben a műben csakis Tokharisztān-ról van szó, így a többi közt arról, hogy *Mughallis* Tokharisztān tartományában reáütött az ellenségre,⁵ Tibetről ugyan nyertek némely becses értesítést az arab földrajzírók, így *Isztakhri*, *Ibn-Haukal* stb., de arról, hogy az arab khalifatus s Tibet közt közvetlen érintkezések fűződtek volna csak igen gyér tudomásunk van. Tibetet az arab írók részben Khina- s részben India birodalmához számítják; tudják, hogy északi szomszédjaik a *tagazgazok* illet. *tokuz uigur*-ok, mint a hogy őket *Abul-Ghazi* s *Rasid ed-dīn* nevezik, a kiknek az a *Kusan* volt székhelyük, melyben valamikor a tibeti isszēdōnok kereskedelmének raktárai voltak, s a honnan a hódító juetsik egyik törzse a *kusan* nevet vette.⁶ A tibeti és khinai nyelv Isztakhri szerint különböznek a turkok nyelvétől. A karlukokat is a tibetiek szomszédjainak mondják, kik a Jaxartestől kelet felé egész a khinai birodalom nyugati határáig barangoltak. Az említettem két arab földrajzíró túlzó előadása szerint Tibet egész a Perzsa-öbölíig terjedt volna, s midőn erről szólnak, valószínűleg a nyugati, illet. nagy juetsik hódításai tévesztették meg. *Ibn Khordādhbe* szerint a tibeti királyt *khakān*-nak nevezték volna. Ibn Khordādhbe Tibet régi történetéről szólva említi, hogy

¹ U. o. a 98. l.

² U. o. a 131. l.

³ U. o. a 115. l.

⁴ Kiadta M. I. De Goeje (Lugduni Batavorum, 1866.).

⁵ L. a 444. l.

⁶ Ezen tokuz uigurok («kilencz uiguro») Jakubi szerint (891—892 Kr. u.) a kirgizek, kimakok s ghuzok (turkomanok) szomszédságában tányáznak, l. De Goeje kiadását.

egyik régi királya Nagy Sándornak önként hódolt meg igazságosságának hírére s szövetségese kívánt lenni, Nagy Sándor elfogadta, úgy ajánlatát, mint ajándékait s felszólította, hogy Khina felé seregének előhadát vezesse. Ibn Rosteh nagyon kedvezőnek mondja a benyomást, mit Tibet az idegenre tesz, noha télen a hideg igen érezhető a hegyi vidékben; az Oxus szerinte a tibeti hegységből ered. *Jakubi* «Kitāb al Boldān» című művében mondja, hogy Bagdādban még tibeti árukat is kap az ember. Ugyan ő Tibet levegőjét kártékonynak mondja. *Mašudi* «Az arany mezők stb.» című nagy műve XVI. fejezetében ezeket írja Tibetről:

«Tibet nem része a khinai birodalomnak, hanem egy külön királyság. Lakossága nagyrészt himiaritákból áll (így), kikhez *Tobba* utódai (így) elegyedtek, mint a hogy erről alább lesz szó, a hol *Jemen* királyairól fogunk értekezni s mint a hogy a *tobbá*-k történetében olvasható.¹ A tibetiek közül vannak letelepedettek, a kik városokban élnek, s mások, kik sátrakban tanyáznak s nomád életet folytatnak. Az utóbbiak (eredetileg törökök) a számosabbak, hatalmasabbak s az ezen fajbeli nomád törzsek közt a legkiválóbbak, a kik egykoron a többiek felett is uralkodtak, a mely uralomnak majdani visszatértét hozzájuk a többi török törzs várja s reményli.» Itt következik az a hely, a melyet fennebb már idéztünk. «Ezt az országot Tibetnek nevezték, folytatja Mašudī, még pedig a himjāriták betelepődése miatt, a *tsabat* igetörzs ugyanis telepednit jelent.² Ez a névmagyarázat még a legvalószínűbb azok közt, a melyeket felhoztak. Dibal, Ali el-Khozai fia, ezt a tényt (így) dicsekedve említi meg egyik kasíde-jében, a melyben *El-Komait*-tal vitatkozik, s a *Kāhtān*³ törzset e szavakkal magasztalja s emeli a Nizār⁴ utódok felé:

«Merv kapujára ők írtak könyvet,
S Khina kapujánál ők voltak íróink.

¹ Erről már Isztakhri is teszen említést.

² Az arab ثَبَّت a. m. megállandósúltni, megállapodni.

³ *Kahtan* a jemenbeliek mythikus őse, l. fennebb. Erről a költői versenyről l. Goldzieher Ignác «Muhammedanische Studien» cz. műve I. k. (Halle, 1888.) 88. l.

⁴ A nizāriták Mekka körül telepedtek meg s a koreisiták egyik ágát alkották.

Szamarkandnak ők adták a *Simr*¹ nevet.
S a tibetieket ők telepítették.»

A Jemenről szóló fejezetben a Tibetben uralkodott fejedelmekről is lesz szó s azokról is meg fogunk emlékezni, a kik hosszabb utazásokra vállalkoztak. Tibet Khinával, Indiával, Kkorászānnal és a turk népek pusztáival határos; területén az utas sok népes, virágzó s jól megerősített városra talál. A régi időkben Tibet királyai a *tobba* nevet viselték (így) Jemen egykori királya *Tobba* emlékére. Idők múltával a himjarita nyelv kiveszett Tibetben s a szomszéd népek nyelve váltotta fel, s királyaikat *khākān*-nak kezdték nevezni.» Erről a telepítésről a himjári kasíde is szól, *Rā'id* délarab *tobbā'*-ról a következőkben tévé említést:

وَأَحَلَّ مِنْ يَمَنٍ بَنِيَّتَ مَعْشَرًا * أَضَكُوا بِهَا غَيًّا عَنِ الزَّيْحِ
وَالْتَرَكَ قَبْلَ الصِّينِ كَانَ لَهُمْ مَعًا² * يَوْمَ شَيْعٍ³ الْوَجْهَ ذُو كُلَاجٍ⁴

64. Jemenből Tibetbe telepített egy néptömeget, a mely ott maradt, mert erőtelen volt eltávozni;

65. A turkkal s még előbb a khinaival volt bőszerű csatája.⁵

«Azon terület, a melyen a tibeti pénzsmakecske találtatik (így) határos a khinai birodalomnak pénzsmakecske tenyésztő területével, és mégis két okból a tibeti pénzma sokkal jobb mint a khinai.» Folytatólag M. terjedelmesen szól a pénzsmáról, jelesen a tibeti pénzma előnyeiről s ezen előnyöknek okairól; a tibeti királyok a pénzsmát nagy becsben tartják, s részint saját használatukra fordítják, részint ajándékba küldik a velük barátságos érintkezésben álló fejedelmeknek; a kereskedők nem sok pénzsmát visznek ki (így). Az, a mit Mašudī a tibetiek himjáríta eredetéről mond, a jemeni királyok *tubba'* (تُبَّاعٌ⁵ többes számban تَبَّاعَةٌ⁵) dísznévének a *Tubbat* (Tubbet) névvel való összehangzáson kívül semmi egyében nem alapul, ő

¹ *Simr* arabúl bőkezűt, tiszttest jelent.

² A berlini cod. Petermann nr. 184. variansa بها.

³ Az id. berlini codexben سَوْمٌ.

⁴ U. o. اكلاج. Dr. Goldzieher I. ezt a három berlini varianst tartja a jobb lectionak.

⁵ Die Himjarische Kasideh, herausgegeben und übersetzt von Alfred v. Kremer (Lipsee, 1865.).

ugyan az arab *tsabat* igetörzsszel való hangegyezésben véli a kellő érvet feltalálhatni. A khalifatus, illet. az iszlámnak Tibetre való közvetlen hatásáról az egy *Al-Azraki*-nál találunk a földlogra nézve hitelesnek látszó tudósítást, a mely szerint egyike a tibeti királyoknak az iszlámot felvette s egy igen értékes emberalakú bálványát trónjával együtt a *ka'bá*-nak ajánlotta fel s az akkor Mervben időzött *Abd alláh el Mámün*-hoz küldte, a ki azt Mekkába szállította, i. erről a függelékben, *Al-Ja'kūbī* «Kitáb al-bol-dān» cz. könyvében szó van egy tibeti küldöttségről, a mely Omar ben 'Abel el-'Aziz khoraszáni helytartóját arra kérte, hogy Tibetbe egy moszlim hittanítót küldjön.

A tibeti királyokban, úgy látszik, éppen nem hiányzott a politikai tapintat, mert igen sokszor látjuk, hogy a hatalmasabbak pártján voltak, s azokkal nem szerettek kikezdeni, így tett a Nagy Sándorral egyidejűleg élt tibeti király, ha az id. elbeszélésnek valami történelmi magva van. Arra, hogy a mythikus *Oghuz khān*-nal a tibetiek harcoltak s általa leverettek volna, súlyt nem fektetünk, mert tudjuk, hogy különböző turk törzsek győzelmei *Oghuz khān*-nak tulajdoníthatnak s hogy ő még azok felett is győzött, a kikkel nem is hadakozott. De azt már tudjuk a kök turk felirásokból, hogy azon követségek közt, melyek Bilge khān vigasztalására Orkhon vidékére érkeztek, ott volt a tibeti király *Bülen* nevű követje is. A khinai birodalommal se igen kötekedtek, legalább akkor nem, a mikor hatalmas császárai voltak, mint a hogy többi szomszédja tette, a különböző tunguz-, mongol-, kelet-turkesztáni törzsek. Így olvassuk *Mašudināl*, hogy a hatalmas szasszanida fejedelem *Anūsirvān* (uralkodott 530-tól 580-ig Kr. u.) a tibeti királytól egy következően címzett levelet kapott: «*Khakān*, Tibet és mind azon keleti tartományok királya, melyek Khinával s Indiával határosak, testvérének, a ki épen olyan nagy erényei mint hatalma által s ura a középbirodalomnak és a hét éghajlatnak.» Ezen levelét különböző ajándékai kísérték, csodálatot gerjesztő árúk, minőket Tibetből a külföldre kivisznek, így száz tibeti vért, száz fegyverzet, száz aranyozott paizs, négyezer manu* tibeti pénzma. *Anūsirvān* ekkor éppen az ephthalitákat győzte le.

* Arabúl *mannūn*, héberül *manēh*, szyrül *manjo*, assyr *mina*, szumir *ma-na* «súlymérték».

El-Mamūn Khalifa uralkodása alatt Tibet királya felvette az iszlámot s nagy értékű bálványát trónjával együtt a ka'ba-nak ajánlódkozta. Dsinghiz-khān ellen is csak akkor lázadtak fel a tibetiek, mikor megtudták, hogy híres hadvezére *Mukhuli* meghalt, testvére Dsudsi ellene fellázadt s hogy a *song*-okkal és a mandsu eredetű *kin*-ekkel Khinában meggyűlt a baja (a songok Khinának déli részében uralkodtak); ekkor ugyanis *Srong* nevű királyuk Kasgar táján (Alti-Seher, Hexapolis, khinaiúl *Nan-lu* «a déli út»)* a hatalmat magához ragadta, valamint *Kan-su*-ban is, s csapatokat küldött egész a Hoānghhō könyökéig. Dsinghiz-Khān tekintettel arra, hogy a buddhizmusnak mintegy erős várává lett a tibeti fennsík, darab ideig tartózkodó állást foglalt el Sronggal szemben s úgy látszik, hogy azon reményben volt, hogy a tibeti lázadók majd lecsendesednek, ha újabb győzelmeiről fognak hallani Khinában, reményében azonban csalódott. Srong, kit a mongolok *Sidurkü*-nak neveztek, 1227-ben a tibeti sereg élén, szembe száll Dsinghiz-Khān seregével, de ettől legyőzetik, s futásában meg sem áll, a míg egyik erős várát el nem éri, a melyben aztán bezárkózik. A mongol khān országában nagy pusztításokat téve, győztesként visszatér táborhelyére. Kevéssel ezután Srong egy követtséget küld Dsinghiz-khānhoz, mely által neki tudtul adta meghódolási szándékát, s hogy személyesen óhajt lábaihoz borulni, ha esküt tesz arra, hogy neki megbocsát s fiának fogadja. Dsinghiz-khān elfogadta a feltételt, s a követet gazdag ajándékokkal bocsátotta el, de a követ alig távozott, máris a mongol világhódító nagy betegségbe esett. Épen a mikor tibeti hadjáratához fogott, egy rémes álmot látott, a melyből megtudta, hogy immár közel van utolsó órája s a mikor betegsége súlyossá kezdett lenni, gyermekeit maga körül hívatta s arra intette, hogy egyetértők legyenek s *Okedai*-t tekintsék fejedelmüknek. Azt is meghagyta nekik, hogy halálát titokban tartsák mindaddig, míg Srong meg nem jön, s a mint megérkezett, azonnal öljék meg, s ekkor halálát is nyilváníthatják. Végakarátát ilyen módon kinyilatkoztatván, lelkének madara kirepült, a test kalitkájából.** Dsinghiz-khān fiai atyjuk rendeletéhez

* A Tien-San-tól északra *Pe-lu* «az északi út» feküdt, tehát *Dsungaria*, Pentapolis.

** L. Abulghazi szövegét báró Desmaisons kiadásában a 132—134. ll.

képest az ezután kevéssel megérkezett Srongot és embereit kivégeztették s csak ezután tették nyilvánossá atyjuk halálát.» Hogy mi volt az álmom, azt Abulghazi-khān nem mondja, de arról szó van *Sanang Selsen* mongol történetében, a melyben, mert nem volna illő, hogy egy buddhista fejedelem a dicső Dsinghiz-khān ellen harcra keljen, Srong varázslóvá változik el, s a nagy mongol khānnal folytatott küzdelmében más-más állatalakokat vesznek fel, s végül Srong egy gyermekké lesz, a kit aztán hatalmas ellenfele legyőz.*

1717-ben a régi Pentapolisból egy dsungar sereg nyomult be Tibetbe, és úgy Lassat, mint az egész országot meghódította. Az akkori királyt saját országának papjai ölték meg s ragadták kezükbe a hatalmat.

«Néhány év múlva lázadás ütött ki. Egy fiatal herczeg elkergette a láma kormányt, királylyá kiáltotta ki és önkényt Khina hűbéresének jelentette ki magát. Így keletkezett a függő állapot a mennyei birodalommal szemben. Ez idő óta a khinai császárok mindenkor meleg pártolásban részesítették a khinai buddhistákat, s hatalmuk és tekintélyük évről-évre növekedett, annyira, hogy a császár végre a Dalai-lámára Lobsang Kalsangra bízta az ország kormányzását (1750).»**

V.

Kőrösi Csoma Sándor azon közleményében, melyben Tibet-országnak földleírását adja tibeti kútforrások nyomán megemlíti a tibetiek eredetéről szóló mythust, mely szerint ez a nép egy him majom s egy nődaemon között történt nemi közösülésből eredt volna. Valószínűnek tartja Csoma, hogy azon királyi ház, mely Közép-Tibetország felett uralkodott Krisztus születése előtt a 250-ik évtől fogva évszámításunk X. évszázáig, Indiából került Tibetbe, még pedig a shakiák *litshabii* nemzetségéből, «és az is bizonyos, hogy a tibeti népnek vallása úgy mint irodalma indiai eredetű. A nép saját eredete felől mit sem tud. Jelenleg öt külön nemzetséget említenek, tudniillik:

* L. Léon Cahun «Introduction à l'histoire de l'Asie» (Paris, 1896.), a 318. lapon.

** Gróf Széchenyi Béla Keleti utazása (Budapest, 1882.) a 851. lapon.

- a) *Kham-ba* — Khamyúl lakói,
- b) *Pot-pa* — Utsang lakói.
- c) *Brok-pa* — vagy Horpa északnyugati puszták lakói.
- d) *Nári-pa* — Nári, Ladak és Beltistán lakói.
- e) *Lho-pa* — Bhután lakói.

Mindezek ismét külön alosztályokra szakadnak. Nagy különbséget tüntetnek fel, ha tekintetbe vétetik a testalkat, a jellem, a viselet és a tájszólás; de mindnyájan képesek egymást megérteni. A Ladak- és Beltistánban lakó mohamedánok kivételével mindnyájan megegyeznek vallásuk egységében, melynek irodalma egy közös nyelvben és írásmódban van foglalva.»*

Kőrösi Csoma Sándornak az a reménye, melyet betegágán utolsó beszélgetéseiben is kifejezett, hogyha tibeti útját folytathatja, talán felfedezheti a jugur nép tartományát, nem volt olyan kivihetetlen, mint a minőnek sokan tartják, mert hiszen Potanin orosz utazó a *Nan-San* hegység északi völgyeiben egy oly népfajra talált, mely magát *jogurn*nak nevezte; ** erről a népfajról talán Csoma a tibeti klastromokban hallott, s talán valamely tibeti kéziratban olvasott is felőlük, s ezzel a tudósítással aztán összefűzte Blumenbach egykori göttingai tanárának azon sejtelmét, mely szerint a magyarok talán a khinai évkönyvekben említett iuguroktól (chin. *khoi-khu*, *gao-güi*, mong. *oikhor* v. *khoi-khor*) eredtek volna s mindazt, a mit görög és arab íróknál az *ugurokról* és *uigurokról* olvasott.

Akár legyen Tibet nyelvéről grammatikai vagy lexicographiai tekintetben szó, akár forduljon a vizsgálat az északi buddhismus eredetének s fejlődésének történetére, akár a tibeti geographiára s régészetre tartozó kérdések kerüljenek szóba, még most is 58 évvel halála után a nagy kezdeményezőnek, a ki a tibeti tanulmányok terén a részletkérdésekhez vezető utakat járhatókká tette, irányait megjelölte, elágazásait kimutatta, mondom, most is a tibeti tanulmányok jelenlegi művelői Kőrösi Csoma Sándorban nemcsak a kezdeményezőt tisztelik, nemcsak az általa lerakott alapon s az általa gyűjtött anyaggal építenek tovább, de az egyes

* Dr. Duka Tivadar «Kőrösi Csoma Sándor Dolgozatai» (Budapest, 1885.), a 231—32. ll.

** «Földrajzi Közlemények» XIV. kötet (1886.), a 617-ik lapon.

kérdéseknél is minduntalan reá hivatkoznak s a legkitűnőbb ismerői Tibet népének s nyelvének a vitás kérdések eldöntésénél sokszor Körösi Csoma Sándor nézetéhez csatlakoznak, mint olyanéhoz, melyet eddig senki meg nem czáfolt. Így Emilio Teza, a jeles nyelvész, akadémiánk kültagja, úgy nyilakozott előttem, hogyha valamit keres a tibeti nyelv köréből, most is K. Csoma Sándor nyelvtanához és szótárához folyamodik, mert nála találja meg az illető tárgy legvilágosabb előadását. Laufer Berthold nyilván mondja, hogy «az első, a ki a *mon* szavat megfejtette Csoma volt, i. még jelenleg is igen becses következő czímű értekezését Csomának *Geographical notice of Tibet from native sources*, megj. a J. A. S. B. I. a 122. l. (= Duka 177.) stb.»¹ E. Kuhn pedig így ír Csomáról: «Egy nagy dolgokra vállalkozó magyar, Körösi Csoma Sándor Erdélyből, a kinek eredeti terve az volt, hogy népének rokonait kutassa fel Ázsiában, a harminczas években a tibeti nyelvtanulmánynak tulajdonképeni megalapítójává lett («der eigentliche Begründer des tibetischen Sprachstudiums»), míg 1828 óta az angol Hodgson a Himalaja nyelvjárások tanulmányán fáradozott.»² Barthelémy St. Hilaire ugyanígy nyilatkozik egy Duka Tivadarhoz intézett levelében:³ «Hodgson már 1821-től szorgalmasan foglalkozott szanszkrit irodalmi művek gyűjtésével, melyeket a buddhaista zárdákban őriztek, tartalmazván Szakya Muni összes tanait. Nyolcz évi folytonos kutatás után Hodgson összegyűjtött tetemes számú, kiváló becses irományt s elosztatta a calcuttai, párizsi és londoni Ázsiai Társulatok között. Maga is több igen érdekes munkát készített belőlük. Eugène Bournouf, a Hodgsontól szerzett kéziratok nyomán állíthatta össze bámulatos bevezetését az indiai buddhismus történetéhez. De ez esemény nem vesz el semmit Csoma munkáinak belbecséből, mert azok teljesen függetlenül állanak a Hodgsonétól, és ha Csoma munkásságának eredményei meg nem előzhették a Hodgsonét, mind a két tudós ugyanazon időszakban dolgozott és egymást a legszerencsésebben és váratlanul egészítette ki. Tanulásgúl szolgál erre a két nyelvtudós levelezése.»⁴ Sir William Wilson Hunter «Life of Brian Houghton Hodgson» czímű becses mű-

¹ «Klu Bum stb.» (Helsingfors, 1898.), a 94-ik lapon.

² «Ueber Herkunft und Sprache der transgangetischen Völker, 1883.), 7.

³ L. «Budapesti Szemle» 1898. deczember, a 462. l.

⁴ U. o. a 460—461. ll.

vében méltán mondhatta Csomát Hodgson egyedüli vetélytársának a Himalaja-tanulmányok terén («the sole rival of Hodgson in the field of Himalayan research»).*

A magyar tudományos Akadémia K. Csoma Sándor emlékét eddig is híven ápolta, gondosan összeszedte mindazon irományokat és tárgyakat, melyek egykor jelesünk birtokában voltak, a felolvasások rendjén dicső neve gyakran hangoztatott s ime mostantól fogva, mint a hogy fennebb mondók, a dr. Duka Tivadar által tett nagylelkű alapítvány rendelkezése szerint minden harmadik évben az április hó egyik gyűlésén emlékének tiszteletére felolvasás fog tartatni. Nemcsak a hazaszeretet, de az emberiség ügyének is szolgálunk, ha nagyjaink emlékéhez nem csupán a kegyelet koszorúival járulunk, de az emléket mindenkor ébren tartjuk nemes példányképen a jelennek s jövőnek s ki méltóbb erre, mint Körösi Csoma Sándor, a jelesek jelese, mártyr és győző, a hazai tudománynak díszé s örök büszkesége.

* London, 1896. a 278-ik lapon.

FÜGGELEK

MELYBEN IDŐREND SZERINT *ABU-L-GHĀZĪ* S AZ ARAB IRÓK
TIBETRŐL SZÓLÓ TUDÓSÍTÁSAI FOGLALTATNAK.

- I. *Ibn Khordādhbeh*, a IX-dik évszáz második felében írt.
- II. *Al-Belādzorī*, meghalt 892-ben.
- III. *Al-Jā'kūbī*, munkáját 880-ban írta.
- IV. *Ibn Roszteh*, a X-dik évszáz elején írt, mindenesetre 913 előtt.
- V. *Al-Azrakī*, könyvét 853 körül írta ugyan, de az jelen alakját 925 körül *Abu-l-Haszen Mohammed el-Khuzā'ī* által nyerte; tehát a sorrendnek csak ezen helyére tartozik.
- VI. *Al-Masz'ūdī*, megh. 957-ben.
- VII. *Abū Dolef*, Bokharából 941-ben indult útnak.
- VIII. *Al-Isztakhrī*, 951 körül írt.
- IX. *Ibn Haukal*, könyvét, melyet nagy részt Isztakhrī művéből írt át, 977-ben írta, l. az illető helyen.
- X. *Al-Idrīsī*, született 1100 körül, elhalálozása évéről nincsen adat.
- XI. *Jā'kūt*, meghalt 1229-ben.
- XII. *Ibn Batūta*, meghalt 1377-ben.

Abu-l-Ghāzī, meghalt 1644-ben.

IBN KHORDĀDBEH.

واما التبت وبلاد الترك والصين والمنصورة فخلف وسط المشرق
بثمانية اجزاء لقرب قبلتهم من الكجرك الاسود ،

«A mi Tibetet, a turkok tartományait, Khinát s (Indiának) *Almansüre* nevű területét illeti, ezek fekvése kelet közepe mögött nyolcz fokkal van a *kiblá*-nak a *ka'ba*-tól való közelsége miatt».

L. De Goeje kiadásának 52-dik lapján,

ملوك الترك والتبت والخزر كلهم خاقان خلا ملك الخزر
فانهم يسمونهم جبغويه

«A turkok, tibetiek, khazarok királyait a kharlukh király kivételével a *khākān* czím illeti; a kharlukhok királyukat *dsabghūja*-nak* nevezik.»

L. a 16-dik lapon.

ثم الى دوشجان الاعلى مسيرة ستة أيام لا ترى فيها واطباش
هذه مدينة على عقبة مرتفعة بين التبت وفرغانة، ودوشجان *
الاعلى والتبت وسط المشرق *

«(A Zānīnból Ferghānaba vezető úton hat napig menve az ember eljut) a felső Nūsadsānba; itten város nem található. Aṭḥās egy magas dombon fekvő város Tibet és Ferghāna közt. A magas Nūsadsān és Tibbet alkotják keletnek közepét.»**

* Kusān városa három hónapi járó föld ide, ez a toghozghor-ok fővárosa, a kik Tibet szomszédságában élnek. A toghozghorok a *zendik* hitfelekezethez tartoznak, illet. manikheusok.

** Ibn Khordādhbehnek Barbier de Meynard eszközölte kiadásában: *خنغويه* s ez lesz a helyes. Thúry József levélben arra figyelmeztet, hogy ha a , tollhiba helyett, a besenyő *kangar* alakkal azonos volna ez a czím.

A 30-dik l.

«A taghazghaz vagy toghozghor («kilencz ugor») igen kiterjedt turk területet Khina, Tibet és a kharlukhok határolják».

A 31-dik l.

Khina határtartományai közt Tibetet is említik.

A 69-dik l.

ان من دخل التبت لم يزل ضاحكا مسرورا من غير سبب
يع فيه حتى يخرج منها *

«A ki Tibetbe jut, nem szünik meg örvendezve nevetni, a nélkül, hogy tudná miért, mind addig, míg e tartományt elhagyja.»

A 170-dik l.

مخرج جَيْكُون نهر بلخ من جبال التبت ويمر ببلخ
والتَّرمذ *

«A Geihūn folyó a tibeti hegyekből ered s Belkh és Tirmiz mellett folyik el.»

A 173-dik l.

Tibet még egy más szövegben említettik, melyben Aṭbaš városáról mondván, hogy Ferghāna és Tibet közt fekszik.

A 208-dik l.

واما التبت منهم فانه يمينه بلاد التغرغز في جهة الجنوب ذو
القرنين لما ظفر بفور ملك الهند وقتله اقام ببلد الهند سبعة
اشهر وبعث منه جيوشا الى تبت والصين فوفد عليه بعض من
انفذه فاعلمه ان سائر ملوك المشرق قد اجتمعوا على الدخول في
الطاعة وان يوّدوا اليه الاتاوة لما عرفوا ظفروا بدارا وفور ملكي
الفرس والهند وعدله وحسن سيرته فكلّف على ارض الهند من
وثق به في ثلثين الفا وسار حتى اتى بلاد التبت فخرج اليه
ملكهم في طراختنه ** مسلّما اليه وقال له بلغني عنك ايّها الملك
من العدل والوفاء مع الظفر بمن ناواك ما علمت به ان امرك
كلّه من الله واحببت ان اجعل يدى في يدك ولا اروم مدافعتك

* Beömlik a Kordar tóba (= Aral tó) Kordar városról így nevezve.

** Szánszkrit szó, *khanda* ugyanis részt, csapatot jelent, *tārā* a. m. «csillagok».

عن شيء تريد ولا قتالك فان الذى يقاذلك ويغالبك انها يغالب
امر الله ومغالب امر الله مغلوب فانا وقومى والملك الذى فى يدي
لك فمر فى جميع ذلك بما شئت فردَّ الاسكندر جميلا وقال له
من عرف حق الله فقد وجب علينا حقه وارجو ان تجد عندنا
من العدل والوفاء ما ترضى به واسترشده الى ترك البرارى لان
ترك المدن قد كانوا دخلوا فى طاعته وسار بين يديه وعرض
عليه هدايا فاباها ولم يزل يُعاوده حتى اجاب الى قبوله فكمّل
اليه اربعة آلاف وقر حمار ذهباً ومثلها مسكاً فاعطى عشر المسك
لروشنك بنت دارا ملك الفرس امرأته وقسم سائرته على اصحابه
وجعل الذهب فى بيت ماله فقال له ملك التبت فى ان يقدمه فى
جيوشه الى الصين فامرّه الملك باستخلاف ابنه على مملكته
فاستخلف مدابيك ابنه فى ارضه بعده وضّم اليه الاسكندر صاحباً
له فى عشرة آلاف وسار الى الصين فى مقدّمته والاسكندر فى
عظم المعسكر فى اثره

«A mi Tibetet illeti, mely a toghuzghuzok tartományától délre fekszik, a két szarvú* miután Porost India királyát legyőzte s megölte, hét hónapig tartózkodott Indiában, s innen egy sereget Tibetbe s Khinába küldött s azok közül a kiket elküldött, az egyik a (tibeti király) elé lépett s értésére hozta, hogy kelet összes királyai (Nagy Sándornak) meghódoltak s adófizetőivé lettek, miután megtudták, hogy Dariost és Porost Perzsia s India királyait legyőzte, s értesültek igazságszeretetről s viselkedése helyességéről. Nagy Sándor Indiában egyik biztos emberét hagyta hátra 30000 emberrel s maga Tibetbe ment. Tibet királya elébe jött hercegeitől kísérvé őt üdvözlendő s így szólt hozzá: értésemre esett, oh király! igazságszereteted s szótartásod azok iránt is, kik ellened támadtak, de a kiken győzelmet vettél, mind ezekből látom, hogy a te dolgod Istentől van elrendelve; azért óhajtanék veled kezét fogni. Semmi olyanban, a mit akarsz, nem kívánlak hátráltatni, veled háborúba nem bocsátkozom, mert a ki reád tör s veled háborút folytat, minden bizonynyal Isten dolgát ellenzi s a ki Isten ellen harczol, legyőzetik. Én magam népemmel s királyságommal együtt tiéd vagyok, parancsolj velem mindenekben a miket kívánsz. Nagy Sándor kegyesen így felelt: annak jogát, ki Isten

* Nagy Sándor.

törvényét tiszteli, érvényben tartani kötelességünk; reménylem, hogy nálam méltányosságom és szótartásom kielégíteni fog. (Így szólván) megkérte, hogy a pusztai turkok ellen vezesse, mert a városiak már engedelmességre tértek. (A tibeti király ezután) tiszteletteljesen elébe lépett s gazdag ajándékokat ajánlott fel, a melyeket Nagy Sándor elsőben nem akart elfogadni, de a tibeti király ismételt kérésére végre mégis elfogadott. Az ajándék 4000 szamártelhernyi aranyból állott, és ugyanannyi pézsmából, a melynek tized részét feleségének Roxanének Darios perzsa király leányának ajándékozta, a többit pedig kiosztatta hívei közt; az aranyat kinestárába helyeztette el. A tibeti király arra kérte, hogy serege élén Khina felé vezethesse, mire Nagy Sándor megparancsolta neki, hogy fiját királyságában maga helyett hagyja, a mit az meg is tett *Madabyk* nevű fiát országában hagyván. Nagy Sándor a tibeti királyt társul magához vette tízezer emberrel, s Khina felé indultak. Tibet királya vezette az előcsapatot s nagy Sándor a sereg zömével nyomába lépett.*

A 263—264-dik lapokon.

AL BELĀDZORĪ.

ووجه عبد الله بن عامر الاحنف بن قيس نحو طخارستان

«Abd Allah ben 'Amir al-Aḥnaf ben Keisz-t Tokhārisztānba küldötte.

A De Goeje kiadás 406-dik lapján.

ثم سار الاحنف الى بلخ وهي مدينة طخارا فصالحهم اهلها
على اربعمائة الف وذلك اثبت فاستعمل على بلخ أسيد ابن
المتشمس

«(Abd Allah ben 'Amir küldöttje) al-Aḥnaf Belkhbe. ment és ez Tokhārā városa s az ottani néppel, azon kötelezettség mellett, hogy négyszázezer darab pénzt fizessenek, békeszerződést kötött (ez a legbiztosabb tudósítás), s Belkh városa felé Asīd ibn el-Motasamaszt helyezte (helytartóul)».

A 408-dik l.

فولي بكير بن وشاح طخارستان

«(Abd el-Melik) Bokeir ben Visáhot bízta meg Tokharisztān kormányzatával.»

A 416-dik l.

* Ibn Khordādhbeh hivatalos minőségében felelőszámú hivatalos adatot használhatott fel.

قال واقع قتيبة بالسغد وقتل نيزك بطخارستان وصلبه

«Mondja, hogy Kuteiba Soghdba rontott s megölte Nizakot Tokharisztānban s felakasztatta.»

A 420-dik l.

وولي طخارستان نصر بن سيار

«(Hišām) Našr ben Sajjār Tokhāristān helytartójának nevezte ki.»

A 428-dik l.

وقال ابو عبيدة معمر بن المثنى الثالث نواح من طخارستان
فتحكها الجنيد بن عبد الرحمن وردّها الى صلحها ومقاطعتها

«Így szól Abu 'Ubeida Ma'mar ben el-Muthannā: El-Tātsitnak híjják Tokhāristān egy vidékét, melyet Dsuneid ben 'Abd er-Rahmān vett be s benne a békét s a régi birtokviszonyt helyreállította.»

A 429-dik l.

ولي ابو مسلم عبد الرحمن ابن مسلم مغلسا العبدى ثغر
السند واخذ على طخارستان

«Abu Moslim 'Abd er-Rahmān ibn Moslim: Mughallisz el-'Abdijj-t a Szind határvidék őrizetével bízta meg; innen Tokhāristānt is keze alá vette.»*

A 444-dik lapon.

AL-JA'KUBĪ.

فانه يحكم اليها (Bagdādba) من الهند والسند والصين والتبت
والترك

«Bagdādba Hind, Szind, Khina, Tibet és a turkok tartományaiból érkeznek az árúk.»

L. De Goeje kiadásának 234. lapján.

ولا كالتبت التى بفساد هوائها تغيرت الوان اهلها وصغرت
ابدانهم وتجعّدت شعورهم

«(Bagdādnak levegője) nem olyan mint Tibeté, mely annyira romlott, hogy a tibetiek arczbőre megváltozik, testük kicsinynek marad s hajuk bodrossá válik.»

A 237-dik l.

* Al Belādzorī az arab katonai hagyománynak kitűnő ismerője.

Mondatik, hogy Tibet és Turkesztān a keleti «quadrans» (ربع)-hoz tartoznak.

A 269-dik l.

ومدينة يقال لها جرم وهي آخر المدن المشرقية مما يلي الى
ناحية بلد التبت،

«Dsirm város kelet felől az utolsó város, mely Tibet tartományával határos.»

A 280-dik l.

وَوَلَّى عمر بن عبد العزيز الجراح بن عبد الله الحكبي
خراسان وامره ان يأخذ مكلد بن يزيد بن المهلب فيستوثق
منه وقدمت وفود التبت عليه يسئلونه ان يبعث اليهم من يبصرهم
دين الاسلام

«Omar b. 'Abd el-'Aziz Khorāsān helytartójának nevezte ki El-Dsarrāh ben 'Abd Allah el-Hakamijj-t s megparancsolta neki, hogy Mukhallad ben Jazid ben el-Muhallabot magához vegye, hogy (ez által) ártalmatlanná tegye magának. Majd egy tibeti küldöttség jelent meg előtte őt arra kérve, hogy olyan férfit küldjön hozzájuk, a ki az iszlám hitcikkelyei felől a tibetieket felvilágosítsa.»

A 301-dik l.

Ja'kūbi valamelyik művének egyik töredékében a tibeti pénzsmáról szól.*

A 364, 365. ll.

واما اصله (السنبل الهندي) فهو حشيشة تنبت بارض الهند
وببلد التبت ايضا

«A mi a nardust illeti, ez egy fű, a mely India országában terem és Tibetben is.»

A 368-dik l.**

* Mas'ūdi talán részben innen vette, a mit a tibeti pénzsmáról mond.

** Ja'kūbi nagy ismerője volt az illatszereknek, melyeket indiai tartózkodása alatt behatóan tanulmányozott. Midőn Örményországban volt, a byzanti birodalomról egy könyvet írt.

IBN ROSTEH.

ان من دخل التَّبَّتَ لم يزل ضاحكا مسرورا من غير سبب
يعرفه حتى يخرج منها،

«A ki Tibetbe jut, nem szünik meg örömében nevetni, a nélkül, hogy tudná miért, mind addig, míg a tartományt elhagyja.»*

فبلاد التَّبَّتِ وكابل وغيرهما من البلدان ومواقع هناك من
البوادي والصكاري والخرابات الموصوفة بالطول والعرض عند مسكونه
فهؤلاء لا يمتطرون في الصيف وكلهم يثلجون في الشتاء لبرد
هوائهم،

A De Goeje kiadás 82-dik lapján.

«Tibet tartománya, Kābul s más tartományok és helyek ottan, úgy pusztahelyek, mint városok és romok, melyeknek úgy népesedési viszonyaik, mint hosszúságok és szélességük meg vannak határozva, nyáron eső nélkül szűkölködnek s télen valamennyien behavazódnak a levegő nagy hidegsége miatt.»

A 88-dik l.

ومخرج جَيْكُون من بلاد التَّبَّتِ يُقبل من المشرق مع الصبا

«Az Oxus folyó Tibet tartományából ered s kelet felől folyik a dél szél irányában.»

A 92-dik l.

واعلى بلاد الخُتْدِ وعلى النهر المسَمَّى وَخَّاب الذي يخرج
من بلاد التَّبَّتِ وهو اصل جيكون مكانس الذهب وهو موضع
يخرج منه الذهب تقطع صغار مثل رغوس الابري *

«Az *El-Khottal* tartományok felső részén, a Vakhkhāb nevű folyó mentén, a mely Tibetből foly ki s a Dseihün eredetét alkotja, aranygyűjtőhelyek vannak; ez az a hely, a melyből az aranyat kiviszik, oly apró darabokban, mint a tő feje.»

A 93-dik lapon.

الاقليم الرابع يبتدئ من المشرق فيمُر ببلاد التَّبَّتِ

* Ibn Rosteh az id. szöveget szószerint írta ki Ibn Khordādhbeh könyvéből.

«A negyedik klima keleten kezdődik s Tibet tartománya mellett halad el.»*

A 97-dik lapon.

AL-AZRAKĪ.

حدَّثني سعيد بن يحيى البلخي قال أسلم ملك من ملوك
التَّبت وكان له صنم من ذهب يعبد في صورة انسان وكان على
رأس الصنم تاج من الذهب مكلل بخرز الجواهر والياقوت الاحمر
والاخضر والزبرجد وكان على سرير مربع مرتفع من الارض على
قوائم والسرير من فضة وكان على السرير فرشة الديباج وعلى
اطراف الفرش أزرار من ذهب وفضة مرخاة والازرار على قدر الكرين
في وجه السرير فلما اسلم ذلك الملك اهدى السرير والصنم الى
الكعبة فبعث به الى امير المؤمنين عبد الله المامون هدية للكعبة
والمامون يومئذ بمرور من خراسان فبعث به المامون الى الحسن
بن سهل بواسط وامره ان يبعث به الى الكعبة فبعث به مع نصير
بن ابراهيم الاعجمي رجل من اهل بلخ من القواد فقدم به
مكة في سنة احدى ومائتين وحتج بالناس تلك السنة اسحاق
بن موسى بن عيسى بن موسى فلما صدر الناس من منى نصب
نصير بن ابراهيم السرير وما عليه من الفرشة والصنم في وسط
رحبة عمر بن الخطاب بين الصفا والمروة فمكث ثلاثة ايام منصوبا
ومعهم لوح من فضة مكتوب فيه بسم الله الرحمن الرحيم هنا سرير
وفلان بن فلان ملك التَّبت اسلم فبعث بهذا السرير هدية الى
الكعبة فاحمدوا الله الذي هداه للاسلام فكان يقف على السرير
محمَّد بن سعيد ابن اخ نصير الاعجمي فيقرأه على الناس

* Ibn Rosteh a szamanida vezir Dseihānī elveszett művéből s a mint
fennebb láttuk, Ibn Khordādhbehből merített.

بكرة وعشيةً ويحمد الله الذي هدى ملك التبت الى الاسلام
ثم دفعه الى الكعبة واشهد عليهم بقبضه فجعلوه في خزانة
الكعبة في دار شيبه بن عثمان حتى استخلف حمدون بن
علي بن عيسى بن ماهان يزيد بن محمد بن حنظلة المكزومي
على مكة وخرج الى اليمن فخالفه ابراهيم بن موسى ابن جعفر
بن محمد البلوي الى مكة مقبلا من اليمن فسمع به يزيد بن
محمد فخذق على مكة وسكها بالبنيات من انقابها وارسل الى
الكعبة فاخذ السرير وما عليه منهم فاستعان به على حربه
وقال امير المؤمنين يخلفه لها وضربه دنائير ودرهم وذلك في
سنة اثنتين ومائتين وبقي التاج واللوخ في الكعبة الى اليوم،

«(Így) értesített engem Sa'íd ben Jahjá al-Balkhi: a tibeti királyok egyike az iszlámot vette fel. Volt neki egy bálványa, melyet imádozt; e bálványnak emberi alakja volt, fején arany korona ékesítve drágaköfűzérrel, vörös és zöld hyakynthosból és smaragdból. (A bálvány) koczkaalakú trónra volt helyezve, mely a földszínről lábakon emelkedett: a trón ezüsből volt, selyem abroszszal volt betakarva, melynek szélein köröskörül széles arany és ezüst rojtok csüngtek, e rojtok körülbelől olyan nagyságúak voltak, mint a trón felületén levő gömbök. Midőn a fennemlített király az iszlámot fölvette, a trónt és a bálványt a ka'bának ajánlotta fel, s ajándékát 'Abd Alláh el-Ma'mün khalifának küldte, ki akkor tájt Mervben volt Khoraszán tartományában. Mamün e tárgyakat átküldte Haszan ben Szahlnak, a ki Väsziþban tartózkodott, és azt rendelte neki, hogy azokat a Ka'bába szállítsa. (Haszan) Noşeir ben Ibrähim al-A'dsami-t, egy balkhi származású főtisztet, bízott meg az elszállítással, a ki Mekka felé indult 201-ben. Ez évben a zarándokokat Iszhāk ben Mūsza ben 'Isza ben Mūsza vezérelte. Midőn a zarándokok Mināból* visszatérni készültek (Mekkaba), Noşeir ben Ibrähim a trónt a rajta levő abroszszal s a bálványt az 'Omar ben al-Khattāb-ról nevezett térség közepén Şofā és Merva között** felállította s három napig maradtak ott felállítva; (ezen tárgyakkal együtt) egy ezüsből készült táblát is kiállított következő felirással: «Alláh nevében, az irgalmasnak és könyörületesnek! Ime ez N. N. Tibet királyának trónja; az iszlámra tért és ezt a trónt a ka'bának ajándékozta.» Az egész nép hálát mondott Alláhnak, hogy Tibet királyát az iszlámra vezette. — Mohammed ben

* Abból a völgyből, a hol az áldozati állatokat leölik.

** Két halom neve.

Sza'íd, Nošeir al-A'dsamī nővérének fia, a trónra ülve minden reggel és este felolvasta (a táblán levő írást) a népnek és hálát mondott Allāhnak, a miért a tibeti királyt az iszlámra vezette. Aztán (az ajándékot) átadta a ka'ba ajtóőrének és tanúk jelenlétében bizonylatot vett tőle az átvételről. Ezután a ka'ba kincstárába tették Seiba ben Othmān házában. (Ott is maradt), míg Hamdūn ben 'Ali ben 'Isza ben Māhān helyett Jezīd ben Mohammed ben Ḥanṭala al-Makhzūmī lett Mekka parancsnoka, ő maga pedig (Hamdūn) Jemenbe indult. Ibrāhīm ben Mūsza ben Dsa'far ben Moḥammed al-Balavi (ugyanekkor) Jemenből Mekka felé tartott, (hogy Hamdunt feltartóztassa). Jezīd ben Moḥammed e mozdulatról értesülván, Mekkát körülárkolta s réseit erődítmények építése által megerősítette, Ekkor a kapuőrökhöz küldött és elvette tőlük a trónt mindenestől, a mi rajta volt, s a háború költségeinek fedezésére fordította (az ezek eladásából befolyt pénzt). Azt mondta, hogy az igazhitűek emirje (a khalifa) őt ezen háború folytatására nevezte ki (Mekka) helytartójának. A trónból dénárokat és dirhemeket veretett. Ez történt a 202-dik évben. A korona és a tábla egész a mai napig a ka'bában van.*

Al-Azraḳī Kitāb akhbār Mekka ed. Wüstenfeld, I. «Die Chroniken der Stadt Mekka» (Lipsee, 1858) I. köt. 157—158. lapjait.

AL-MAS'ŪDI.

I. «Az arany mezők stb.» című műből.

ولمدينة بلخ رباط يقال الاخشبان على نكو من عشرين
يوما وهو آخر اعمالها وبارائهم انواع من الكفار يقال لهم
اوخان وتبت وعلى اليمين من هاو لا جنس آخر يقال لهم ايفان
يخرج من هنالك نهر عظيم يعرف بنهر ايفان وزعم قوم من
اهل الخبرة انه مبدأ نهر جيّهون وهو نهر بلخ

«Belkh városának egy Akhsbān nevű határerődje van húsz napi járóföldre, és ez tartományainak legvégsője, vele szemben *ukhān* és *tūbet* nevű bálványimádó népek laknak, s ezektől délre egy más népfaj lakik, melyet *ighān*-nak neveznek. Innen egy nagy folyam veszi eredetét, a melyet *Ighān* folyamnak mondanak s a történészek közül többen úgy vélekednek, hogy ez a Dseihūn kezdete, a mely Belkh-folyója.»

* Goldziher Ignác jeles tudósunk szíves volt engem ezen szövegre figyelmeztetni, a miért itt neki nyilvánosan fejezem ki köszönetemet.

L. a الذهب مروج stb. című nagy mű IX. fejezetében a Barbier de Meynard és Pavet de Courteille kiadásának I. köt. 213-dik lapján.

ولحق فريق من ولد عامور* يتخوم الهند فاثرت فيهم تلك البقاع فصارت الوانهم بخلاف الوان الترك ولحقوا بالوان الهند ولهم حضر وبوادي وسكن فريق منهم بلاد التبت وملكوا عليهم ملكا وكان منقادا الى ملك خاقان فلما زال ملك خاقان على ما قدّمنا وسمى اهل تبت ملوكهم بخاقان تشبيها بمن تقدم من ملوك الترك وهو خاقان الكواقين

‘Amūr utódaí közül többen India határához értek s ez a tartomány nem kis befolyással volt rájuk, testszínük különbözövé lett a turkok testszínétől s az ind nép színét kapták meg; tartományukban vannak városok s pusztaságok. Egy részük Tibet tartományát lakta, királyt választottak, ki a khākān-nak hódolt meg, s a midőn megszűnt a khākān uralma, mint a hogy erről előbb volt szó, Tibet népe saját királyait ép úgy nevezte khākānnak, mint a hogy azt előbb a turkok tették, s ez a khakanok khakanja.»

A XV-dik fejezetben, az id. francia kiadás I. kötetének 289-dik lapján.

وبلاد التبت مملكة متميزة من بلاد الصين والغالب عليهم حمير وفيهم بعض التبابعة على حسب ما ذكرنا من اخبار ملوك اليمن فيما يرد في هذا الكتاب وذلك موجود في كتاب اخبار التبابعة ولهم حضر وبدو وبواديهم ترك لا تدرك كثرة ولا يقوم لها احد من بوادي الاتراك وهم معظمون في سائر اجناس الترك لان كان فيهم الملك في قديم الزمان وعند سائر اجناس الترك ان الملك سيعود اليهم ولبلاد التبت خواص عجيبة في هوائه ومائه وارضه وسهله وجبله ولا يزال الانسان بها ضاحكا ابدًا فرحا

* ‘Amūr a törökök mythikus őse, Subil (سوبيل) fia, a ki Jafet fia volt, ennek atyja Noe (نوح). Amūr talán az Amur-folyónévvel függ össze. Vajjon nem-e a délarab Saba dynastia Amru nevű királyára való visszaemlékezés vezetett Amūr genealogiájára? Kahtān-t, Amru őst, ‘Abd sems-nek is nevezték («nap-imádó»).

مسرورا ولا تعرض له الاحزان ولا الغموم ولا الافكار ولا تحصى عجائب انواع ثماره وزهره ومروجه وانهاره وهو بلد تقوى به طبيعة الدم على الحيوان الناطق وغيره من الحيوان ولا يكاد ترى في هذه البلاد شيئا حزيناً ولا عجزوا بل الطرب في الشيوخ والكهول والشبان والاحداث عام وفي اهله رقة طبع وبشاشة واربكية تنبعت على كثرة استعمال الملاهي والمعاينة وانواع ايقاع الرقص حتى ان الميت اذا مات لا يكاد يدخل اهله عليه كثيرة من الكزن مما يلحق غيرهم من سائر الناس عند فقد محبوب او فوت مطلوب ولهم تحكن بعضهم على بعض والتيتم* فيهم عام وكذلك يظهر من بهائمهم وهذا البلد سمي بمن ثبت فيه وزقب به من رجال حبيب فقيل ثبت لثبوتهم فيه وقيل لمعان غير ذلك والاشهر ما وصفنا وقد افتخر دعبل بن على الخزاعي بذلك في قصيدته التي يناقض فيها الكميت ويفخر بقحطان** على نزار فقال

وهم كتبوا الكتاب بباب مرو* وباب الصين كانوا الكاتبينا

وهم سموا سمرقندا بِشَمِر* وهم غرسوا هناك التبنينا

وسندكر في باب اخبار ملوك اليمن طرفا من اخبار ملوكهم ومن طاف منهم البلاد فيما يرد من هذا الكتاب وبلاد التبت متاخم لبلاد الصين وارضها من احد جهاته وارض الهند وخراسان ولمفازة الترك ولهم مدن وعماير كثيرة ذوات منعة وقوة وقد كانوا في قديم الزمان يسمون ملوكهم تبعا اتباعا الاسم تبعا ملك اليمن ثم ان الدهر ضرب ضرباته فتغيرت لغاتهم عن الكميرية وحالت الى لغات تلك البلاد بمن جاورهم من الامم حتى قد سموا ملوكهم بخاقان والارض التي فيها طباء المسك من التبتى (igy)

* Hibás pontozásnak látszik, l. ö. h. v. Jakutnál a megfelelő helyen.

** Kahtān a jemeniták mithikus őse, héberül קַחְתָּן.

والصيني فارض واحدة متصلة وانما فضل المسك الثبتي على الصيني لجهتين احديهما ان طباء الثبت ترعى سبل الطيب وانواع الافاوية و طباء الصين ترعى الكشيش دون ما ذكرنا من انواع حشيش الطيب التي ترعاها الثبتية الجهة الاخرى ان اهل الثبت لا يعرضون لاجراج المسك من نوافجه ويتركونه على ما هو به واهل الصين يخرجونه من النوافج ويلسقونه الغش بالدم وغيره من انواع الغش (l. a folytatást Jakutnál) والثبت ذو مدن كثيرة فيضاف مسك كل ناحية اليها

«Tibet tartománya egy a sinai birodalomtól különálló királyság, lakosságának legnagyobb része himjáritákból áll; ez országban ugyanis (valamikor) egy tobbā (jemeni király) járt, azon (tudósítások) szerint, melyeket a jemeni királyok történetéről előadtam munkámnak egy alább következő részében, abban a fejezetben, melyben a tobbā királyokról szólnak. A tibetiek városi lakosokra és kóbor csapatokra oszlnak s utóbbiak turk nemzetiségűek. A turkok felettébb nagy számmal vannak s egy nomád turk törzs sem állhat meg ellenükben. Nagy tiszteletben állnak az összes turk törzsek előtt, mert a régi időkben az uralom náluk volt s a turk törzsek most is reménylik, hogy az uralom vissza fog szállni reájuk. Tibet tartományának felesszámú sajátságai vannak úgy levegőjét, mint vizeit, szárazföldjét, lapályát, hegységét illetőleg. A Tibetben lakók mindig mosolygók (s itt következik a fennebb idézett szöveg egész addig, a hol az állatok szelidségéről van szó). Ez a tartomány a himjarita telepítvényekről kapta *Tsubbat* nevét, mert az arab *tsabatā* ige a. m. «letelepedni», «megállandósulni»;* van más etymológiája is e névnek, de a legvalószínűbb az, a melyet előadtunk. (A szöveg folytatásának fordítását a tibeti pénzma dicséretének befejezéseig l. fennebb.) Tibetnek több városa van, melyek mindegyikéről egy-egy pénzmafaj neveztetik.»

A XVI-dik fejezetben, l. az id. franczia fordítás I. kötetének 350—356-dik lapjain.

وورد عليه وهو في معسكره محارباً لبعض اعدائه كتاب ملك
النبت من خاقان ملك تبت ومشارك الارض المتاخمة للصين
والهند الى اخيه المحمود في السيرة والقدر ملك المملكة المتوسطة

* Ezért írja egynéhányszor Tibetet Mas'ūdī تبت-nek.

والاقاليم السبعة واهدى له انواعا من العجائب مما يكمل من
ارض تبت منها مائة جوشن تبتية ومائة قطعة تجافيف ومائة
ترس تبتية مذهبة واربعة الاف منا من المسك

«Levél érkezett hozzá (u. m. Anūšīrvānhoz), a ki éppen akkor valamely ellensége ellen háborúra készült. A levél a tibeti királytól volt (s így kezdődött): Khākān, Tibet és mind azon keleti tartományok királya, melyek Khinával s Indiával határosak, testvérének, a ki éppen olyan nagy erényei mint hatalma által s ura a középbirodalomnak és a hét éghajlatnak. Ajándékokat küldött neki Tibet azon esodadolgáiból, melyeket onnan kivisznek, u. m. száz tibeti vértet, száz fegyverzetet, száz aranyozott paizsot, négyezer mann tibeti pénzsmát, még pedig az úgynevezett királyiból, mely még a hólyagban van.»

A XXIV-dik fejezetben, a franczia kiadás II. kötetének 202—203-dik lapjain.

والمعظم في احياء الترك هم التبت وهم من حمير على حسب
ما ذكرنا ان بعض التبابعة رتبهم هنالك

«A turk törzsek közt a legtekintélyesebbek a tibetiek, a kik, a mint mondók, a himjár népből valók s oda (Tibetbe) a Tobbā dynastia valamelyik fejedelme által telepítették.»

A XLVI-dik fejezetben, a franczia kiadás III. k.-nek 253-dik l.

عمل تبت خمسمائة فرسخ في مائتين وثلاثين فرسخا

«Tibet kiterjedése hosszában 500 parasanga, szélességében 230.)

A LXII-dik fejezetben, a franczia kiadás IV. k.-nek 38-dik lapján.

II. A «Figyelmeztetés» című műből.

ومنها نهر الهند العظيم المعروف بكنجس وهو اعظم من
مهران وعليه مساكن كثيرة من الامم من اصناف الهند وغيرهم
ومخرجه من جبل بناحية التبت لا عمارة بينه وبين التبت الى
ان يصب في هذا البحر مما يلي الجزيرة المعروفة بجزيرة العرة
من جزر الهند

«Innen ered India (azon) nagy folyója, melynek Ganges a neve s a mely nagyobb mint a Mahrāu s ennek partjain többféle nép lakik, indiaiak és nem indiaiak. A Ganges egy tibeti hegyből ered, közte s Tibet közt lakott helyek nincsenek egész odáig, hol azon tengerbe folyik, a mely *Al-urāt* (a. m. «a mezítlének» szigete) nevű indiai szigetet övedzi.

L. a *كتان التنبيه* című könyv De Goeje által eszközölt kiadásának 56-dik lapján.

ومنها نهر كالف وهو جَبَّحُون نهار بلخ والترمد وخوارزم مبداء
من عيون في الاقليم الخامس وراء الرباط المعروف ببَدْخْشان وهو
على نكو عشرين يوما من مدينة بلخ وآخر اعمالها من ذلك
الوجه وهذا الرباط ثغر باراء اجناس من الترك يقال لهم اوخان*
وتبَّتْ وأيَّغان حضر وبدو ويعرف هذا النهر هناك بهذا الجنس
ايغان

«Innen folyik a Kālaf s ez a Dseihūn, Belkh, Tarmidz és Khvārezm folyója; eredete az ötödik égalj forrásaiban található a badakhsani határ-erődítmény mögött s ez húsz napi járó földre van Belkh városától s ezen földrészt tartományainak véghelye. Ez az erődítmény határhely a turkok ukhān, tibbet és aighān nevű törzseivel szemben, részben megtelepedettek, részben kóbor törzsek, s ez a folyó az *aighān* törzsről ott *Aighān*-nak neveztetik.»**

A 64-dik lapon.

ABŪ DOLEF.

ثم صرنا الى قبيلة تعرف بتبت سرنا فيها اربعين يوما
في امن وسعة يتغذى بالبر والشعير والباقلى وسائر اللكموم
والقبول والاعناب والفواكه ويلبسون جميع اللبس ولهم مدينة من
القصب كبيرة فيها بيت عبادة من جلود البقر المدهونة فيه

* T. i. *وخان*.

** A hírneves arab tudós *Mas'ūdī*, a mint látjuk, Tibetről szóló ismereteit Ibn Khordādhbeh s al-Ja'kūbī könyvéből merítette.

اصنام من قرون غزالن المسك وبها قوم من المسلمين واليهود
والنصارى والمجوس والهند ويودون الادوة الى العلوى البغراجى
ولا يملكون عليهم احدا الا بالقرعة ولهم مجلس جرايم وخبائات
وصلاتهم الى قبلتنا

«(Baghrads területéről) a tibeti törzs által lakott vidékre érkeztünk, a melyen negyven napig bizton és bátran utaztunk. A tibetiek búzával, árpával, babbal, különböző húsfélékkel, tejjel, szőlővel és almával táplálkoznak. Különböző ruhaneműeket viselnek. Egy nagy városuk van nádból épült házakkal, s ebben egy szurkolt ökörbőrökből alkotott templomuk díszlik, a templomban pézsmakörszarvakból készült bálványaik láthatók. Mohammedanusok, zsidók, keresztények, magusok és indiaiak lakják Tibetet. Baghrads fejedelmének adót fizetnek, és sorssal választott királyaik vannak. Igazságszolgáltatásuk kiterjed a különböző bűnügyekre.»*

L. «De Itinere Asiatico stb.», kiadta Schlöezer Kurd (Berlin, 1845)

AL-ISZTAKHRI.

ومملكة الصين تدخل فيها سائر بلدان الاتراك وبعض التبت
ومن دان بدين اهل الاوثان منهم ومملكة الهند تدخل فيها
السند وقشمير وطرف من التبت ومن دان بدينهم

«A khinai birodalomba vannak foglalva a többi turk tartományok és Tibetnek is egy része, oda tartoznak azok továbbá, a kik közülök bálványimádók. India királyságának részét alkotja Szind, Kasmir, Tibetnek egyik területe, s azok, kik ezek vallásában hisznek.»

A De Goeje kiadás 4-dik lapján.

فاما ارض الصين والتبت فلم لسان مخالف لهذا الالسنه

«A khinai s tibeti nyelv különbözik ezektől a (turk) nyelvektől.»

A 9-dik lapon.

* Ütleírásának egyik jelentékeny részét Jākut geor. szótárának الصين cz. fejezetében közli; Kazvinī is sokat merített innen.

A toghuzghuzok (توغرغز) és khinaiak Tibettel szomszédosok.

A 10-dik l.

وَأَمَّا التَّبَّتْ فَانْهَآ بَيْنَ اَرْضِ الصِّينِ وَالْهِنْدِ وَارْضِ الْخَزَلْجِيَّةِ
وَالْتَوْغَزْ وَبِكْرِ فَارَسَ وَبَعْضَهَا فِي مَمْلَكَةِ الْهِنْدِ وَبَعْضَهَا فِي مَمْلَكَةِ
الصِّينِ وَلَهُمْ مَلِكٌ قَاتِمٌ بِنَفْسِهِ يَقَالُ اَنَّ اَصْلَهُ مِنَ التَّبَابَعَةِ وَاللَّهُ
اعلم *

«A mi Tibetet illeti, ez (a tartomány) Khina, India, a kharludsok földje, a toghuzghuzok és a perzsa tenger közt fekszik, egyik része Indiába, másik része Khinába ékelődik. Önálló királyuk van, a kinek nemzetségéről azt mondják, hogy a Tobba dynastiából venné eredetét. Tudja Isten.»*

A 11-dik lapon.

ثُمَّ يَنْتَهِي إِلَى سَوَاحِلِ الْهِنْدِ حَتَّى يَنْتَهِيَ إِلَى سَوَاحِلِ التَّبَّتِ
فَيَقْطَعُهَا إِلَى اَرْضِ الصِّينِ

«India partjához jut, a míg végre Tibet partjára ér s ezen áthalad Khinába.»

A 29-dik l.

A تَبَّتْ a 35-dik lapon is előjön.

A 280. és 288-dik lapon szó van a tibeti pézsmáról (مسك).**

IBN HAUKAL.

وَمَمْلَكَةِ الصِّينِ يَدْخُلُ فِيهَا سَائِرُ بِلْدَانِ الْاِتْرَاقِ وَبَعْضُ التَّبَّتِ
وَمِنْ دَانَ بَدِينِهِمْ

«A mi a khinai birodalmat illeti, ehhez hozzátartoznak az összes turk tartományok, Tibetnek egy része s azok, kik vallásukat követik.»

L. a De Goeje kiadás 9-dik lapján.

Ugyanezen a lapon van Tibetnek azon részéről szó, mely Indiába ékelődik.

وَأَمَّا التَّغَزْزُ فَقَبِيلٌ مَا بَيْنَ التَّبَّتِ وَارْضِ الْخَزَلْجِيَّةِ (igy) وَخَرْخِيزِ
وَمَمْلَكَةِ الصِّينِ

* Ezt az adatot talán közvetve Mas'ūdiból vette.

** Isztakhri Abu Zeid Belkhi munkáját írta ki, mint a hogy ezt De Goeje kimutatta, ugyanezt tette Ibn Haukal vele.

«A mi a toghuzghuzokat illeti, ezek egy törzset alkotnak Tibet, a kharlukhok földje, a khirkhizek és a khinai birodalom közt.»

A 14-dik lapon.

وَأَمَّا التَّبَتُّ فَإِنَّهَا بَيْنَ أَرْضِ الصِّينِ وَالْهِنْدِ وَأَرْضِ الْخَزَلَجِيَّةِ¹
وَالْتَغَزْغِزِ وَبَكْرِ فَارَسٍ وَبَعْضُهَا فِي مَمْلَكَةِ الْهِنْدِ وَبَعْضُهَا فِي مَمْلَكَةِ
لَصِينٍ وَلَهُمْ مَلِكٌ قَائِمٌ بِنَفْسِهِ يُقَالُ أَنَّ أَصْلَهُ مِنَ التَّبَاعَةِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ² *

A 15-dik lapon.

وَأَمَّا أَرْضُ الْهِنْدِ فَإِنَّ طُولَهَا مِنْ عَمَلٍ مَكْرَانَ فِي أَرْضِ الْمَنْصُورَةِ
وَالْبُدْهَةِ وَسَائِرِ بِلَادِ السِّنْدِ إِلَى أَنْ تَنْتَهِيَ إِلَى قَنْوَجٍ ثُمَّ تَجُوزُهُ
إِلَى أَرْضِ التَّبَتِّ نَحْوُ مِنْ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ أَوْ عَرْضُهَا مِنْ بَكْرِ فَارَسٍ
عَلَى أَرْضِ قَنْوَجٍ نَحْوُ مِنْ ثَلَاثَةِ أَشْهُرٍ *

«A mi Indiát illeti, (földrajzi) hosszúsága Mokrán tartománytól fogva Manšüre³ területén, (úgy szintén) Al-Budha és a többi szind tartományoktól fogva odáig, hol a Kannaudsba visz s azt áthaladva Tibetbe, körülbelül négy hónapi járóföldet teszen ki. Szélessége a Perzsa-tengertől Kannauds földjén át három hónapi járásföld.»

A 16-dik l.

ثُمَّ يَعْبرُ جَيْكُونُ إِلَى فَرَاتَكِينَ وَيَأْخُذُ فِي بِلَادِ الْخَزَلَجِيَّةِ
وَبَعْضُ التَّبَتِّ إِلَى بِلَادِ الصِّينِ وَالْبَكْرِ الْمَكِيظِ فِي جِهَةِ الْمَشْرِقِ

«Aztán (az utas) a Dseihūnon átkelvén, s a kharlukhok tartományának tartva s Tibet egy részén áthatolva a sinai birodalomban keleten egész a földet körülövedző tengerig jut el.»

A 30-dik l.

A 36-dik lapon éppen csak említve van Tibet az Indiából Khinába vezető szárazföldi úton.

A 40-dik lapon szintén csak említve van Tibet India és Khina közt.

A 104-dik lapon, a hol a homokpusztákon tett utakról van szó, hasonló említés van.

وَهُوَ جَبَلٌ عَلَى ظَهْرِ الْأَرْضِ أَوَّلُهُ بِالْمَشْرِقِ مِنْ بِلَادِ الصِّينِ

¹ Hibásan pontozva خَزَلَجِيَّة helyett.

² Isztakhriből kiírva, a miért is a szöveg fordítását nem ismétlem.

³ Manšure-ról l. fennebb Ibn Khordādhbeh-nél.

خارجاً من البحر المحيط على وَّحَّانٍ فيقطع بلاد التَّيْبَتِ لا في
وسطها بل على مغاربها ومشارك بلاد الْخَزَلَجِيَّةِ¹

«A föld hátán létező hegyek kezdete keleten van a khinai birodalomban, s a földet körülövedző tengerből emelkedik ki s Vakhkhān-nak tart, Tibetet áthatítja, de nem középén, hanem nyugati oldalán s a kharlukhok tartományának keleti részén (át vonul).»

A 109-dik l.

ويقع اليها مسك من طريق وَّحَّانٍ من التَّيْبَتِ ✽

«A pézsmát (Khottal-ba) Tibetből Vakhkhān-on át viszik.»

A 327-dik l.

A 337-dik lapon szintén a tibeti pézsmáról van szó, mely a többit éppen úgy, mint a khirgiz pézsma, értékében s jóságára nézve felülmulja.

والذي يتاخم الوحش والختل وَّحَّانٍ² والسفينة وهما دار كفر
ويقع منهما المسك والرقيق وِوَحَّانٍ معادن من الفضة غريبة وفي
أودية الختل ذهب يجمع في السيول تجري من بلاد وَّحَّانٍ
وبيْن وَّحَّانٍ والتَّيْبَتِ قريب³

«Al-Vakhes és Al-Khottal-lal szomszédos Vekhān és Asz-Szefina, a mely két utóbbi tartományt bálványimádók lakják; innen pézsmát és rabszolgát visznek ki. Vakhānban igen értékes ezüstbányák vannak s Khottavölgyeiben aranyat gyűjtenek a vakhāni hegységből eredő patakokban Vakhān már közel van Tibethez.»³

A 349-dik .

IDRISZĪ.

Idriszi I, 492. mondja, hogy a tibetiek Ferghanē-val, al-Botem-mell és a Khakān alattvalóival kereskedést folytattak. Vasat, ezüstöt, drágaköveket, párduczbőröket és pézsmát hoznak. Fővárosuk egy magaslaton épült, a melynek alján egy a برون nevű tóba ömlő folyó folyik, a mely

¹ Itt is ugyanaz a helytelen pontozás mint fennebb. Isztakhri-nál De

Goeje kiadásában الْخَزَلَجِيَّةُ áll.

² Vakhān a pamíri fennsíkon.

³ Mint fennebb megjegyeztük, Ibn Haukāl nagy részt Isztakhri művét írta ki.

tó a várostól keletre fekszik. A fejedelemnek egy egész hadserege és sok lovasa van. Ott selyem ruhák készülnek, melyek igen drágák, onnan pézsmát s rabszolgákat visznek (a vásárokra). Ezután szó van Buthinkh-ról (بُتِينَح), a honnan jön a vas és a pézsma s a pézsmaállatokról, majd Berwān (بروان) tóról szól és Berwān s Oudj (اوج) városokról. A Buthinkh melletti folyót Šermākh (شَرْمَاخ)-nak nevezik, a város a Berwān-tótól 5 napi járóföld. A tó 40 parasanga hosszú, 72 mértföld széles és édes vize van.

JĀKUT.

تَبَّتْ بِالضَّمِّ وَكَانَ الزَّمْخَشَرِيُّ * يَقُولُهُ بِكَسْرِ ثَانِيهِ وَبَعْضُ يَقُولُهُ
بِفَتْحِ ثَانِيهِ وَرَوَاهُ أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى بِفَتْحِ أَوَّلِهِ وَضَمِّ ثَانِيهِ
مَشْدُونٌ فِي الرِّوَايَاتِ كُلِّهَا وَهُوَ بِلَدٍ بَارِضِ التُّرْكِ قِيلَ هِيَ فِي
الْأَقْلِيمِ الرَّابِعِ الْمُتَاخِمِ لِبِلَادِ الْهِنْدِ طَوْلُهَا مِنْ جِهَةِ الْمَغْرِبِ مِائَةٌ
وِثْلَاثُونَ دَرَجَةً وَعَرْضُهَا سَبْعٌ وَثَلَاثُونَ دَرَجَةً وَقُرَأَتْ فِي بَعْضِ
الْكَتَبِ أَنَّ تَبَّتْ مَمْلَكَةً مُتَاخِمَةً لِمَمْلَكَةِ الصِّينِ وَمُتَاخِمٌ مِنْ أَحَدَى
جِهَاتِهِ لَأَرْضِ الْهِنْدِ وَمِنْ جِهَةِ الْمَشْرِقِ لِبِلَادِ الْهِيَاظِلَةِ وَمِنْ جِهَةِ
الْمَغْرِبِ لِبِلَادِ التُّرْكِ وَلَهُمْ مَدُنٌ وَعِمَائِرٌ كَثِيرَةٌ ذَوَاتُ سَعَةٍ وَقُوَّةٍ وَأَهْلُهَا
حَضَرٌ وَبَدُوٌّ وَبَدَاوِيهِمْ تُرْكٌ لَا تُدْرِكُ كَثِيرَةٌ (كثرة. olv.) وَلَا يَقُومُ لَهُمْ
أَحَدٌ مِنْ بَوَادِي الْأَتْرَاكِ وَهُمْ مُعْظَمُونَ فِي أَجْنَاسِ التُّرْكِ لِأَنَّ الْمَلِكَ
كَانَ فِيهِمْ قَدِيمًا وَعِنْدَ أَجْبَارِهِمْ أَنَّ الْمَلِكَ سَيَعُودُ إِلَيْهِمْ، وَفِي بِلَادِ
الْتَبَّتِ خَوَاصٌّ فِي هَوَاءِهَا وَمَاءِهَا وَسَهْلُهَا وَجَبَلُهَا وَلَا يَزَالُ الْإِنْسَانُ
بِهَا ضَاكِكًا مُسْتَبْشِرًا لَا تَعْرِضُ لَهُ الْأَحْزَانُ وَالْأَخْطَارُ وَالْهَبُومُ وَالْغُبُومُ
يَتَسَاوَى فِي ذَلِكَ شَبَابُهُمْ وَكُهُولُهُمْ وَشَبَابُهُمْ وَلَا تَخْصُ عَجَائِبُ
ثَمَارِهَا وَزَهْرُهَا وَمَرْوَجُهَا وَانْهَارُهَا وَهُوَ بِلَدٌ تَقْوَى طَبِيعَةُ الدَّمِ عَلَى
الْكَيَّانِ النَّاطِقِ وَغَيْرِهِ وَفِي أَهْلِهَا رَقَّةٌ طَبْعٌ وَبَشَاشَةٌ وَارْتِيكِيَّةٌ تَبْعَتْ

* Hirneves koránmagyarázó, Tibetről csak alkalmilag szól.

على كثرة استعمال المَلَاهِي وأنواع الرِّقَص حتى ان المَيِّت اذا مات لا يداخل اهله كثير الكزن كما يلحق غيرهم ولهم تَكَنُّن بعضهم على بعض والتَّبَسُّم¹ فيهم عام حتى انه ليظهر في وجوه بهائمهم، وانما سُمِّيَتْ تَبَّتْ ممن ثَبَّتْ فيه وَرَبَّتْ (وَرُبَّ olv.) من رجال حَمِيرٍ ثم بدلت الثَّاء تاء لان الثَّاء ليست في لغة العجم² وكان من حديث ذلك ان تَبَعَ الاَقْرَن سار من اليمن حتى عبر نهر جَبْكُون وطَوَى مدينة بُخَارَا واثى سمرقند وهي خراب فبناها واقام عليها ثم سار نكو الصين في بلاد الترك شهراً حتى اتى بلادا واسعة كثيرة المياه والكَلا فابتنى هناك مدينة عظيمة واسكن فيها ثلاثين الفا من اصحابه ممن لم يستطع السير معه الى لصين³ وسمّاها تَبَّتْ وقد افتخر دعبل بن على الخُزاعى بذلك في قصيدته التي عارض بها الكُمَيْت فقال

وهم كتبوا الكتاب بباب مرو وباب الصين كانوا الكاتِبينا
وهم سموا قديماً سَمَرْقَنْداً وهم غرسوا هناك التَّبْتِينا
واهلها فيما زعم بعضهم على زى العرب الى هذه الغاية ولهم
فروسية وبأس شديد وقهروا جميع من حولهم من اصناف الترك
وكانوا قديماً يسمون كل من ملك عليهم تَبْعاً اقتداءً بأولهم ثم
ضرب الدهر ضربه فتغيرت هيئتهم ولُغَتهم الى ما تجاوزهم من
الترك فسموا ملوكهم بخاقان والارض التي بها طباء المسك
التَّبْنِي والصيني واحدة متصلة انما فضل التَّبْنِي على الصيني
لامرئين احدهما ان طباء التَّبْت ترعى سنبل الطيب وانواع الأفاوية
(الأفاوية olv.) وطباء الصين ترعى الكشيش والامر الآخر ان اهل

¹ Mas'udi is valószínűleg التَّبَسُّم-t irt.

² Ez a megjegyzés Mas'udinál nem fordul elő.

³ Erről a khinai hadjáratról s Samarkandnak romjaiból való felujtásáról Mas'udi nem szól.

التَّبْتُ لَا يَعْرِضُونَ لِإَخْرَاجِ الْمَسْكِ مِنْ نَوَافِجِهِ وَاهْلُ الصِّينِ يَخْرِجُونَهُ مِنْ النَوَافِجِ فَيَتَطَرَّقُ عَلَيْهِ الْغَشُّ بِالدَّمِ وَغَيْرِهِ وَالصِّينِيُّ يَقْطَعُ بِهِ مَسَافَةً طَوِيلَةً فِي الْبَكْرِ فَتَنْصِلُ إِلَيْهِ الْإِنْدَاءُ الْبَكْرِيَّةُ فَتُفْسِدُهُ وَإِنْ سَلِمَ الْمَسْكُ التَّبْتُ مِنَ الْغَشِّ وَادَّعَى فِي الْبِرَانِيِّ الزَّجَاجَ وَاحْكَمَ عِفَاصُهَا وَرَدَ إِلَى بِلَادِ الْإِسْلَامِ مِنْ فَارَسٍ وَعُمَانَ وَهُوَ جَيِّدٌ بَالِغٌ، وَلِلْمَسْكِ حَالٌ يَنْقُصُ خَاصِيَّتَهُ فَلِذَلِكَ يَتَفَاضِلُ بَعْضُهُ عَلَى بَعْضٍ وَذَلِكَ أَنَّهُ لَا فَرْقَ بَيْنَ غِرْلَانَا وَبَيْنَ غِرْلَانِ الْمَسْكِ فِي الصُّورَةِ وَلَا الشَّكْلِ وَلَا اللَّوْنِ وَلَا الْقُرُونِ وَأَمَّا الْفَارِقُ بَيْنَهُمَا بِأَنْيَابِ لَهَا كَأَنْيَابِ الْفِيلَةِ فَإِنَّ لِكُلِّ طَبْعِي نَابَانَ خَارِجَانِ مِنَ الْفَكَّيْنِ مُنْتَصِبَانِ نَحْوِ الشَّيْرِ أَوْ أَقْلٍ أَوْ أَكْثَرٍ فَيَنْصَبُ لَهَا فِي بِلَادِ الصِّينِ وَتَبَّتِ الْكِبَائِلُ وَالشُّرُكُ وَالشِّبَاكُ فَيَصْطَادُونَهَا وَرَبِمَا رَمَوْهَا بِالسَّهَامِ فَيَصْرَعُونَهَا ثُمَّ يَقْطَعُونَ عَنْهَا نَوَافِجَهَا وَالدَّمُ فِي سِرِّهَا خَامٌ لَمْ يَبْلُغِ الْإِنْضَاجَ فَيَكُونُ لِرَأْيِكُمْ زَهْوَكَةً تَبْقَى زَمَانًا حَتَّى تَزُولَ وَسَبِيلُ ذَلِكَ سَبِيلُ الثَّمَارِ إِذَا قُطِعَتْ قَبْلَ النُّضْجِ فَافْهَمْ تَكُونُ نَاقِصَةً الطَّعْمِ وَالرَّائِحَةِ وَاجْعِدْ الْمَسْكَ وَاخْلُصْهُ مَا الْقَاءَ الْغِرَالِ مِنْ تَلْقَاءِ نَفْسِهِ وَذَلِكَ أَنَّ الطَّبِيعَةَ تَدْفَعُ سَوَادَ الدَّمِ إِلَى سُرَّتِهِ فَإِذَا اسْتَحْكَمَ لَوْنُ الدَّمِ فِيهَا وَنَضِجَ أَذَاهُ ذَلِكَ وَحْدَثَ لَهُ فِي سُرَّتِهِ حِكَّةٌ فَيَنْدَفِعُ إِلَى أَحَدِ الصَّخُورِ الْكَادَةِ فَيَحْكُكُ بِهَا فَيَلْتَدُّ بِذَلِكَ فَيَنْفَجِرُ وَيَسِيلُ عَلَى تِلْكَ الْأَحْجَارِ كَانْفِجَارِ الْجِرَاحِ وَالدَّمَامِيلِ إِذَا نَضِجَتْ فَيَجِدُ الْغِرَالُ بِخُرُوجِ ذَلِكَ لَذَّةً إِذَا فَرَّغَ مَا فِي نَافِجَتِهِ وَهِيَ سُرَّتُهُ وَهِيَ لُطْفَةٌ فَارِسِيَّةٌ أَنْدَمَلُ وَعَادَتْ غَدْنَعَتْ مَوَادًّا مِنَ الدَّمِ فَتَجْتَمِعُ ثَانِيَةً كَمَا كَانَتْ أَوَّلًا فَتَخْرُجُ رِجَالُ التَّبْتُ فَيَتَبَعُونَ مَرَاغِيهَا بَيْنَ تِلْكَ الْأَحْجَارِ وَالْجِبَالِ فَيَجِدُونَ الدَّمُ قَدْ جَفَّ عَلَى تِلْكَ الصَّخُورِ وَقَدْ امْكَنَ الْإِنْضَاجَ فَيَأْخُذُونَهُ وَيُودِعُونَهُ نَوَافِجَ مَعَهُمْ فَذَلِكَ أَفْضَلُ الْمَسْكِ وَأَفْخَرُهُ فَذَلِكَ الَّذِي تَسْتَعْمَلُهُ مُلُوكُهُمْ وَيَتَهَادُونَهُ بَيْنَهُمْ وَتَكْمِلُهُ

التجار في النادر من بلادهم، والتَّبَّتْ مَدَن تَيْبَرَة وَيَنْسَبُونَ مَسْك
كل مدينة إليها ويقال إن وادي النمل¹ الذي مرَّ به سليمان بن
داود عم خلف بلاد التَّبَّتْ وبه معدن الكبريت الأحمر قالوا
وبالتَّبَّتْ جبل يقال له جبل السَّم إذا مرَّ به أحد تضيق نفسه
فمنهم من يموت ومنهم من يثقل لسانه،

«A Tbt (tartománynevet) *dhamm*-mal kell kimondani (Tubbat). Zamakh-sari a második szótagot *kesr*-rel ejti (Tubbit), mások ugyanezt *fath*-hal ejtik. Abu Behr Mohammed ben Mūsza hagyománya szerint az első szótag *fath*-hal, a másik *dhamm*-mal volna kimondandó (Tabbut); abban azonban valamennyi hagyomány megegyezik, hogy a (*b* mássalhangzó) kiejtése megkészszerzendő. (Tibet) a turkok földjén egy tartomány neve, mondják, hogy ez a negyedik égöv alatt fekszik s Indiával határos; hosszúsága a nyugati irányban harmincz fokot teszi ki, szélessége harminczhét fok. Valamelyik könyvben olvastam, hogy Tibet úgy Khinával határos, mint egyik felől Indiával, kelet felől az ephthaliták (fehér húnok) tartományával, és nyugot felől a turkok lakta területtel. A tibetieknek városaik és számos művellet alatt álló lakó helyeik vannak, melyek kiterjedtek s megerősítettek; népe városiakra s kóborlókra oszlik, utóbbiak turkok, melyeknek sokasága temérdek és a turk nomádok közül egy törzs sem mérkőzhetik velük. A tibetiek nagy tiszteletben vannak a turkok törzseinél, mert az uralom a régi időkben náluk volt s papjaik most is reménylik, hogy az egyszer hozzájuk vissza fog térni.² Tibet tartományának van sok nevezetes különössége, úgy levegője, mint vize, lapálya s hegyei tekintetben; az ember ott mosolygó s vidám, szomorúság, izgatottság, gond és bánat nem nyugtalanítanak; az öregek, felnőttek, ifjak és gyermekek e tekintetben egyenlők. Felszámíthatlanok a gyümölcsök, virágok, rétek és folyók csodálatra méltó jelességei. Ebben az országban a vérmérséklet egyformán élénk az embernél s az értelmetlen állatban, s az embert a (nagyobb) fogékonyság, vidámság, jó kedv mindenféle mulatságok gyakorlására s a táncz különböző nemeire készítetik. Ha valaki meghal közülök, nem annyira búsúlnak érette, mint másutt. Nagyon könyörületsek egymás iránt; a vidámság náluk annyira általános, hogy az még az állatoknál is észrevehető. Tibet nevét onnan kapta, hogy ott himjariaták telepítették meg,³ (thbt) s az illető szó első betűje *th*, a mely nem fordúl elő a barbár népek

¹ A hangyavölgyről l. Bêth ha-Midrâs-t, kiadta Jellinek. — Dr. G. Weil «Biblische Legenden der Muselmänner» (Frankfurt a. M., 1845), a 237—239-dik ll.

² Attól kezdve, hogy a tibetiek városiakra s nomádokra oszlanak, Jākūt Maš'ūdīt írta ki; a tibeti papokra való hivatkozás azonban Maš'ūdīnál nem fordul elő.

³ *Thabata* a. m. «megtelepedni».

nyelveiben, utóbb *t*-vé változott át. Ez az esemény abból áll, hogy *Tobba al-akran* Jemenből jöve átkelt az Oxuson s Bokhāra városát útba ejtve Samarkandba jutott, a mely akkortájt egy romváros volt, ezt felépítette s több ideig ott megállapodott; majd Khinába ment a turkok tartományában s ott egy hónapi út után egy nagy kiterjedésű, vízgazdag és rét-dús tartományba jutott s ott egy nagy várost épített s abban 30000 embert telepített meg azon társai közül, kik nem győzték az utat tovább Khinába s ezt a várost Tibetnek nevezte.* *Dībil* (költő) Ali fia ezzel dicsekedik egyik költeményében, melyben Kumait (költőtársát) czáfolgatja. A vers így hangzik:

„Ők (a himjáriták) Merv kapujára írták történetüket,
s Khina kapujánál ők voltak az ősök,
Ők nevezték el régen Samarkandot
s ők telepítették ide a tibetieket.»

A tibeti nép (egyik tudósító szerint) arab mód szerint viselkedett; vitézek és bátrak voltak és meghódították a körülöttük tanyázó turk törzseket. Régebben királyaikat *tobba*-knak nevezték utánözva első alapítójuk czímét, majd időmúltával megváltozott viseletük s nyelvük s szomszédjaik módjára törökös kezdett lenni; királyukat is (nem többé *tobba*-nak), hanem *khākān*-nak nevezték. Az a terület úgy Tibetben, mint Khinában, melyen a pézsmamaeska tenyészik, voltaképpen folytatólágos és egyazon, mindazonáltal a tibeti pézsmák két oknál fogva jobb a khinainál, u. m. először azért, mert a jó nárdust s más illatozó füveket legel, míg a khinai közönséges füvekből táplálkozik; másodszor azért, mert Tibet népe a kecske hólyagából nem erőszakosan vágja ki a pézsmát, a míg a khinaiak ezt teszik s illetétképen vérrel és egyéb idegen elemekkel elegyül. A khinai pézsmák egy hosszú tengeri utat teszen s ki van téve a tengeri párák kártékony behatásának. Azért is, hogy a tibeti pézsmák ment minden elegyedéstől s oly üvegedényekbe tétetik, melyek jól bedugaszoltatnak s így érkezik az az Iszlám tartományaiba, ugyanis Perzsiába s 'Umānba, s ez a tökéletes jó pézsmák. A pézsmának van egy oly állapota, melyben jó sajátosságai apadnak, és ez okon jobb az egyik pézsmák a másikonál (nem pedig más okból), mert a mi ghazeláink s a pézsmaghazelák közt nincs különbség sem alakban, kinézésben, sem a színben vagy a szervek alkotásában. Az egyedüli különbség a fogakban rejlik, mert a (pézsmák-ghazela) fogai a nőstény elefántéhoz hasonlítanak; minden pézsmák-kecskének állkapcsából ugyanis két, körülbelül arasznyi hosszú fog nyúlik ki, néha hosszabb, néha rövidebb. Úgy Khinában, mint Tibetben köteleket, töröket, hálókat feszítenek ki a pézsmakecské megfogására, s ily módon vadászszák, néha nyíllal terítik le, aztán kivágják belőle a hólyagot; ezalatt köldökében a friss vér még nem jött forrásba. Ezáltal (eleinte) hosszabb ideig kellemetlen szaga van, mely azonban később elmúlik. Ugyanezt a

* Az itt elmondottakról Mašūdi-nál nincs szó.

jelenséget látjuk a gyümölcsestevésnél, leszakítják mielőtt nedvei forrásba jönnének s ennél fogva (ily állapotban) kevésbé ízletes és illatos. A legjobb s legtisztább pézsma az, melyet a ghazela magától választ ki, s ez így történik: maga a természet a vérnek fekete részét a köldökbe hajtja, s a mikor a vérnek a színe megállandósul és a forrás kezdetét veszi, ez rosszul esik neki; ezáltal a köldökben csiklandós érzete támad, ekkor az állat valamely éles sziklához dörzsölődik s ebben élvezetet talál. Ezáltal (a hólyag) felpattan és (folyadéka) a kövekre ömlik épen úgy mint a sebek és a testen levő fakadékok felpattannak, hogyha megértek. A ghazela élvezetet ér ez által, hogy a pézsmahólyag felfakad és tartalmától megszabadul. (Ez állat [pézsmatartó] köldökét nafidsá-nak nevezik, ez perzsa szó.) Csakhamar ismét beheged a (vakarás okozta) seb; ismét vérrel telik meg a hólyag, a mint annak előtte volt. A tibeti férfiak nyomába mennek legerősebbnek a sziklák és hegyek közt, végre a megszáradt vérre reá találnak, leszedik a kövekről és hólyagokba teszik, melyeket e célra magukkal visznek. Ez a legkitűnőbb pézsma, melyet királyaik használnak s egymást vele megajándékozzák¹ s a kereskedők csak ritka esetben viszik ki országukból. Tibetnek számos városai vannak, melyek mindegyikéről egy-egy pézsmafaj neveztetik. Mondják,² hogy az a hangyavölgy, a melyen át Salamon király Dávid fia elhaladt, Tibet mögött van. Úgy szintén Tibetben van a vörös kén bányája, továbbá egy mérget tartalmazó hegy is van. Azoknak, a kik e mellett elhaladnak, vagy lélekzetük elszorul, vagy mindjárt szörnyet halna, másoknak nyelve megnehezedik.»

L. Wüstenfeld F. kiadásának I. kötetét (Lipce, 1866.) a 817—820-dik lapokon.

IBN BATŪTA.

وسافرت من سدكاوان بقصد جبال كامرو وهي بفتح الكاف
والميم وضمّ الراء وبينها بين سدكاوان مسيرة شهر وهي جبال
متسعة متصلة بالصين وتتصل ايضاً ببلاد الثبت³ حيث غزالان
المسك واهل هذا الجبل يشبهون الترك ولهم قوة على الخدمة

¹ A héber és arab hagyomány szerint Sába királynéja is Salamonnak Jemenből a többi drága ajándék közt pézsmát is küldött, l. G. Weil id. könyvének 260-dik lapján.

² A mi innen túl következik, Mas'ūdī-nál nem fordul elő.

³ Ezt a névalakot, valamint a pézsma-ghazeláról való tudósítást Ibn Batūta Mas'ūdīnál találta.

والغلام منهم يساوى اضعاف ما يساويه الغلام من غيرهم وهم
مشهورون بمعاونة السكر والاشتغال به

«Sudkāvān-ból a Kāmaru hegység¹ felé utaztam. A *kāmaru* név két első szótagában *a* magányhangzó ejtendő, s az *r*-et követő magányhangzó *u*. Ezen hegység s Sudkāvān közt egy hónapi járóföld van; a hegység nagy kiterjedésű s a khinai birodalommal s Tibettel kapcsolatos, hol a pézsmaghazelák tenyésznek. A hegység lakói a turkokhoz hasonlitanak s nagy testi erővel bírnak (mindennemű) szolgálattételre, elannyira, hogy közülök való szolgák kétszer annyit érnek, mint más fajból valók s a bűvészetben nagy jártasságuk van.»²

L. Defrémery és Sanguinetti kiadásának IV. kötetét (Párizs, MDCCCLXXIX.) a 215—216-dik lapon.

ABU-L-GHĀZĪ.

آندین سونک یوروب خطاینی آلدی وچورحتنی آلدی وتقی
تانکقوتنی آلدی تانکقوتنی تاجیکلار تبت دیرلار

«Ezek után (Oghuz khān) Khaṭāi,³ majd Corčat-ot s Tangkūt-ot is elfoglalta; Tangkūt-ot a tágik⁴ Tibetnek nevezzük.»

L. a *شجره ترک* cz. mű báró Desmaisons által eszközölt kiadásának I. kötetét (Sz. Pétervárt, 1871) a 18-dik lapon.

سنگون تبت یورتینه باردی بیر نیچه ییللار آندا بوردی تبت
خلقی آنی توتوب اولترالی تیدیلار آنی ایشیتب قاجتی تقی ختن
ولایتینه باردی ختن نینگ حاکی قال آچ اورقندین قیلج قرا

¹ Ez a hegység Assam tartományában van.

² Ibn Batūta messze keleten hosszú utat tett, míg Khansā (خنسا)-ba (Hang-tsen-fu) ért, honnan aztán Khān Bālik-ba (Peking) ment. A Badakh-sān hegységet, Afghanisztánt, Kabult megjárta, eljutott az Indus folyóhoz, majd Indiából északfelé Sudkāran-ba s onnan, mint látók, Tibetbe is eljutott. *Maš'ūdī* »Arany mezők stb.« című művét ismerte s felhasználta. Koromandelbe tett útjáról fennebb volt szó.

³ Oghuz khān az északi turkok mythikus őse, Kara-khan fia, kinek a turkok fajuknak való s vélt győzelmeit tulajdonítják.

⁴ Iráni eredetű lakosok a turkok lakta területen.

آتلی آتی وتوب اولتوردی تئقی خاتونی نی واولان اوشاقینی سکون
نینک باشینی چنکز خانغه بیباردی

«(A keraitok királyának Ong-Khān-nak fia) Sangun Tibet tartományába menekült s ott néhány évig elt. A mikor fülébe ment, hogy a tibeti nép meg akarja fogni, hogy megöljék, Khotan tartományába menekült. Khotan fejedelme, a Kāl Ač törzsből való *Kīlig Karā*, elfogatta s megölette nejével s kicsi gyermekeivel együtt s fejét Gingiz khān-nak küldötte.»*

Az id. kiadás 80-dik l.

اولوقندا خبر کیلدی تنکقوت حاکمی شیدرقو یاو بولدی
تیب خان اولوغ چریک بیرلان آتلانیب شیدرقو نینک اوستیکا
باردی شیدرقو هم لشکر بی نهایت بیرلان کلیب خانغه روبروی
بولدی اولوغ اوروش بولدی آخر الامر شیدرقو قاجتی تقی بیر
مصبوط قلعه‌دا قیالدى چنکز خان ولایتینی تالاب خراب قیلیب
نصرت بیرلان قایتب اوردوسیغه قوشدی اولوقندا شیدرقو نینک
ایلچیسی کلدی آیتب بیباریب تورور کیم کناهمنی اوتسالار من
ناریب کوزار ایردم ولی بو شرط بیرلان منی اوزلاریکا فرزند
قیلعالی لار آنت وشرط فیلسالار چنکز خان بو سوزلار نینک باری
سین قبول فیلیب کوب عنایت لار ایتب ایلچی نی قایتاریب
بیباردی ایلچی خان اشیکندین آتلانیب کیتکالج خانغه بیر
خسته لیف عارض بولوب بیغدی
چنکز خان ختای اوستیکا یوروکاندا بیر واقعه کوروب آندین عجایب
قورقوب ایردی اوزی نینک یقیندا اولارین جزم قیلیب ایردی نا
کاه خان خسته بولدی اوزی نینک حالندین خبردار بولوب
اوغلانلارینی وامرالارینی آلدیغه کلنوروب وجوجی خان اولوقندا
اولوب ایردی آنینک هم اوغلانلارینی کلنوردی تقی نصیحتلار
قیلدى

* Dsingiz khān született 1161-ben Kr. u., meghalt 1227-ben.

من اولسام کشیکا بیلدورمانک تا شیدرقو خلقی بیرلان کلهکونچه
 شیدرقو کیلکچ خلقی بیرلان اولتورونک آندین سونک مینک
 اولکانمینی ظاهر قیلنک قیدی وروچی نینک قوشی قنی نینک قفسی
 دین اوچوب کیندی شاه زادهلار آتاسی نینک وصیتی کا عمل قیلیب
 خان نینک اولکانینی کشیکا بیلدورمانلار بیر نیچه وقتدین
 سونک شیدرقو لشکر بیرلان کلدی شاه زادهلار شیدرقونی لشکری
 بیرلان قوتوب اولتوردیلار ققی چنکز خان نینک اولکانینی ظاهر
 قیلدیلار

«Ekkor híre érkezik annak, hogy Sidurkū mint ellenség lépett fel. A nagy khān (Dsengiz khan) a hír hallatára) seregével együtt ellene indúlt s vele egy nagy csatát vívott (a melyben legyőzte). Sidurkū a (győző ellenség elől) megfutamodott s egyik erős várában zárkózott. Dsengiz khan ellenségének tartományát kifosztva s elpusztítva, a gazdag zsákmánynyal hordájába visszatért. Ekkortájt Sidurkū követe érkezett a nagy khān székhelyére s urának nevében így szólt: «ha (irántad elkövetett) vétkeket elfelejtet, látásodra megjelenek (magas színed előtt), hanem azon föltétel mellett, ha esküt teszel arra, hogy engem fiadnak fogadsz. Dsingiz khān a föltételt elfogadta s a követet kegyességének jeleivel elárasztva küldte haza. Alig távozott el a követ, a nagy khān súlyos betegségbe esett.

Dsingiz khān khinai hadjáratából visszatérőleg egy álmot látott, a mely igen nagyon megrémítette, s a melyből életének végét immár közel lenni gyanította. E közben váratlanul beteg lett, s hírnökök tudtára adták gyermekeinek s vezéreinek állapotát s azokat meghítták hozzá, úgyszintén meghalt fia Güdsi fiait is. (A mikor betegágyánál összegyűltek, intelmeket s rendeleteket adott a megjelenteknek.)

(Ekként szólott): ha meghalok, azt senkinek tudtára ne adjátok, mind addig, míg Sidurkū népével együtt ide jön, ha népe élén eljött, öljétek meg s ezután haláloamat nyilvánossá tegyétek. Ezt mondva lelkének madara test kalitkájából kirepült.* A herczegek atyjuk rendeletéhez képest cselekedtek s atyjuk halálát senkivel sem tudatták. Néhány nap múlva megérkezett Sidarkū seregével, a herczegek reá törnek, elfogják és embereivel együtt megölik. Úgy aztán Dsingiz khān halálát nyilvánossá teszik.»**

I. az id. kiadás 132—134. ll.

* Szószerint fordítva.

** Abu-l-Ghāzī Bahadur khān munkáját nagy részben Resīd ed-dīn-ből merítette.

